

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Középkori települési adatok rekonstruálása kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel

DIPLOMAMUNKA
TÉRKÉPÉSZ MESTERSZAK

Készítette:

Varga Csaba Gergely

Témavezető:

Faragó Imre

tanszéki mérnök

ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék

Budapest, 2019

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	4
1. Magyarország a középkorban	5
1.1. Magyarország története a középkorban	5
1.1.1. Magyarország története az államalapítástól az Aranybulláig	5
1.1.2. Az Aranybulla és a tatárjárás	8
1.1.3. Az ország újjáépítése, az utolsó Árpádok	11
1.1.4. Anjouk és Károly Róbert	12
1.1.5. A Hunyadiak kora	16
1.1.6. A középkori Magyar Királyság bukása	19
1.2. A középkori Magyarország határai	20
2. A középkori Magyarország településhálózata	23
2.1. A településhálózat fejlődéstörténete	23
2.1.1. A településhálózat fejlődése a tatárjárástól	23
2.1.2. A településhálózat fejlődése a tatárjárástól a középkor végéig.....	27
2.2. A középkori településhálózat kartográfiai kategorizálása	32
2.2.1. Ábrázolási módszer, kategorizálási alap választása.....	32
2.2.2. A településhálózat kategorizálási ismérvei	33
2.3. Jelkulcs példák a középkori településhálózatra	38
3. A középkori Magyarország településeinek adatbázisa	42
3.1. Az adatbázis használatának előnyei, a felé támasztott követelmények	42
3.2. A középkori települések forrásai	43
3.2.1. Történeti földrajzi művek.....	43
3.2.2. Egyéb forrásanyagok.....	46
3.3. A középkor során létezett, és azóta is létező települések adatbázisának elkészítése	47
3.4. A középkor során létezett, napjainkra elpusztult települések lokalizálása	50
3.4.1. A határnevek, mint a településnevek őrzői	50
3.4.2. A lokalizálhatóság alapján való kategorizálás	53
3.5. Az elpusztult középkori települések adatbázisa.....	56
Összegzés	58
Hivatkozások.....	59
Köszönetnyilvánítás.....	64
Mellékletek	65
Nyilatkozat	66

Bevezetés

A középkor időszaka több mint 500 évig tartott a magyar történelemben. Ebből a korból származnak első írásos emlékeink, ez az első jól dokumentált korszaka a magyarságnak. A ránk maradt ismeretanyag elviekben lehetővé teszi olyan térképes ábrázolás elkészítését mely tartalmazza az egykori Magyar Királyság összes települését.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam egy ilyen térképmű készítésének alapvetéseit. Egy történelmi téma feldolgozása során elengedhetetlen a történelmi események és folyamatok ismerete, ezek nélkül a térkép szerkesztője könnyen vétethet hibát. Így dolgozatomat a középkori magyar történelem rövid összefoglalásával kezdem, egyúttal bemutatom az ország határának módosulásait is, hiszen az évszázadok alatt ez komoly változásokon ment keresztül. Szemléltetem továbbá a középkori településhálózat fejlődéstörténetét. Ennek ismerete szintén elengedhetetlen egy helyes ábrázolás kidolgozásához. A középkori települések főbb forrásanyagait is ismertetem, egyúttal kartográfiai felhasználhatóságukat is röviden elemzem.

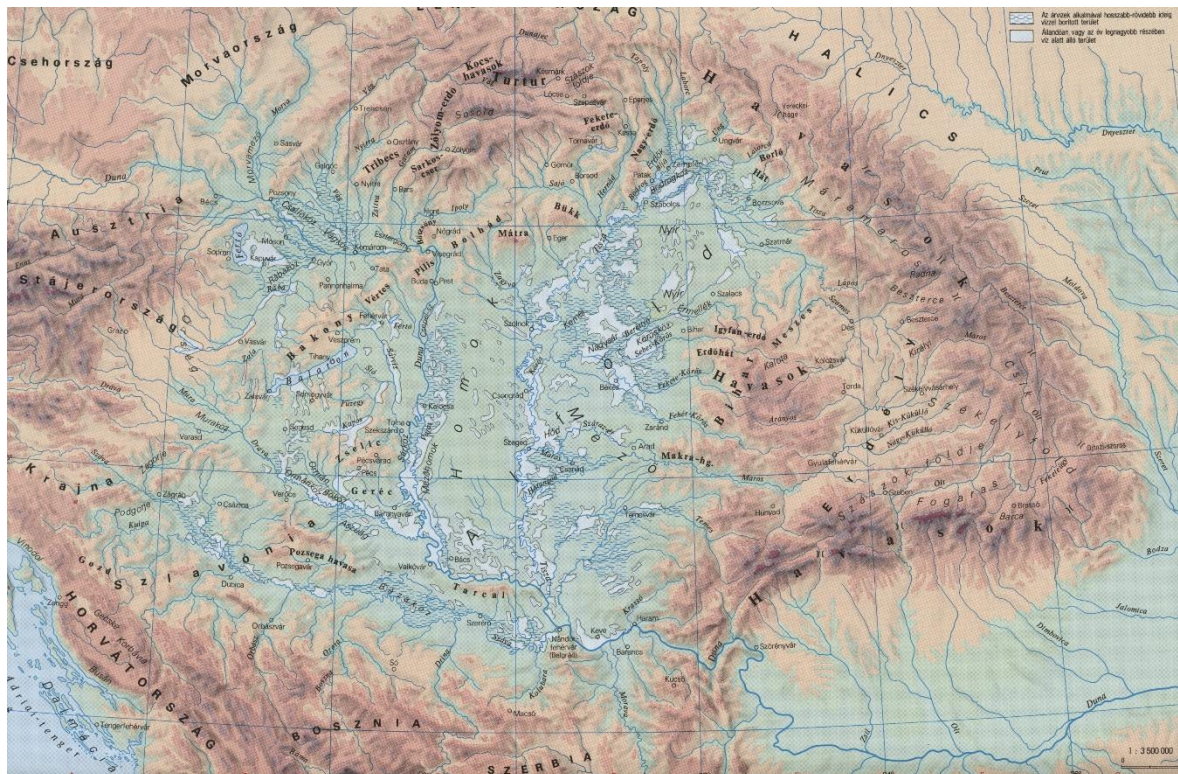
Sorra veszem a legmegfelelőbb megoldásokat a középkori települések térképi ábrázolására. Napjainkban egy ilyen nagyszabású térképmű esetében elengedhetetlen az adatbázis háttér létrehozása, ezért ennek a háttéradatbázisnak a szerkesztési alapelveit is be kívánom mutatni ebben a dolgozatban. Egyúttal ismertetem a középkori településhálózat mára elpusztult elemeinek forrásait, és adatbázisba rendezésük lehetőségeit.

1. Magyarország a középkorban

1.1. Magyarország története a középkorban

1.1.1. Magyarország története az államalapítástól az Aranybulláig

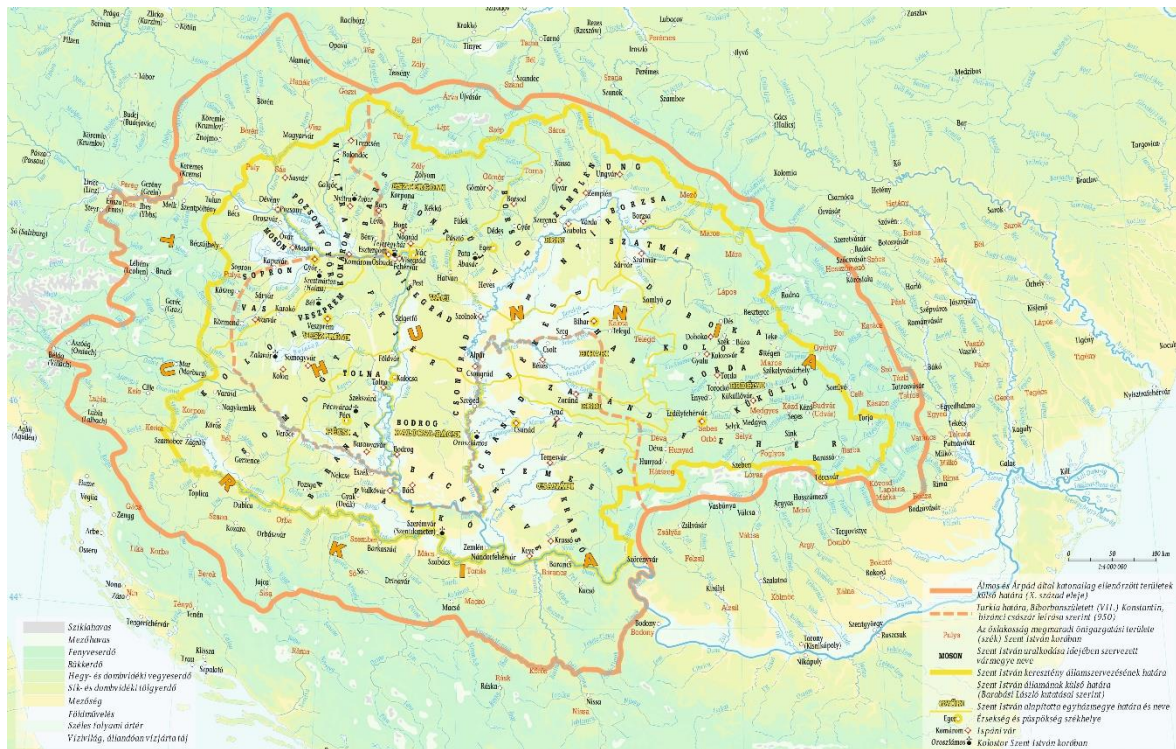
A középkori magyar állam történetét Szent István király koronázásától (1000. december 25. vagy 1001. január 1.) a mohácsi csatavesztésig (1526. augusztus 29.) számítjuk. A megelőző korok történései nem kapcsolódnak szorosan a dolgozat tematikájához, ezért ismertetésüktől most eltekintek.

1. ábra: A Kárpát-medence földrajzi viszonyai a középkor elején

A szent istváni állam alapjaiban különbözött a megelőző fejedelmek irányította állam szerkezetétől. István király felszámolta a különböző törzsfők hatalmát, az ország egész területét irányítása alá vonta. Létrehozta a magyarországi egyházszervezet alapjait, élete során bizonyíthatóan nyolc (más források szerint tíz) püspökséget és egy érsekséget alapított. Az Esztergomi érsekség megalapításával függetlenítette a magyar egyházat a bajtortól, ezzel biztosítva annak kapcsolatát a magyar koronával. A keresztény hitre való áttérítést sokszor erőszak alkalmazásával hajtotta végre. Egész élete során bőkezűen támogatta az egyházat, mely szinte magánegyházaként működött. Az államszervező munka részeként kialakította az első vármegyéket is. Az István alatti megyék számát 30-ban maximalizálhatjuk, egyes

vármegyék kisebb országnyi területet foglaltak el, ezekre a viszonyokra utal néhány megmaradt név, pl. Somogyország. Ebből a korból maradtak fent az első magyarországi oklevelek és az első Magyarországon vert pénzérmék is. Az állam- és egyházszervezéssel együtt elkezdődött a magyar társadalom hosszú, és felülről ösztönzött átalakítása, mely a közösségi életformából közel 3 évszázad alatt vált teljesen feudálissá. (Kristó, 1993, {pp. 82-115}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 43-52}, [1])

2. ábra: Magyarország a 10-11. században

Az István király halálát követő évtizedek háborúkat, egymást váltó uralkodók sokaságát, külső támadásokat és lázongásokat hoztak. Rövid életű királyok váltották egymást: Orseolo Péter, Aba Sámuel, I. András, I. Béla, Salamon, I. Géza. A Magyar Királyság intézménye, alapítójának halála után recsegett, ropogott, de végül kiállta a rá nehezedő nyomást. Se a korábbi életformát kívánók restaurációs kísérletei, se a német alávetési próbálkozások nem jártak sikerrel. (Kristó, 1993 {pp. 115-129}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 45-62})

Szent László 1077-es trónra kerülését követően újra megerősödött az állam. Jól mutatja ezt, hogy aktív külpolitikára is futotta az ország erejéből. I. László hajtotta végre a magyar történelem legsikeresebb területfoglalását Horvátország meghódításával. Belpolitikájának alapja az istváni út folytatása volt. Bőkezűen támogatta az egyházat, nevéhez fűződik az első magyar szentek avatásának kijárása a pápánál (I. István, Imre herceg és Gellért püspök). A

magyar társadalom jelentős átalakulását mutatják azok a törvénykönyvek, melyek Szent László uralkodása alatt születtek. Lászlót Kálmán váltotta a magyar trónon. Sikerült megerősítenie a Horvátország felett megszerzett befolyást, és kiterjeszteni azt Dalmáciára is. Megkoronáztatta magát horvát királlyá, ezzel létrehozva a horvát–magyar perszonáluniót, mely egészen 1918-ig fennmaradt. Az általa kiadott törvénykönyv sok szempontból enyhébb büntetéseket írt elő, mint a Szent László nevével fémjelzett, mutatva a magyarországi társadalmi változásokat. Kálmán a magyar történelemben, mint „könyves” maradt fent, ennek oka a kimagasló műveltsége, de nem csak saját maga művelésével foglalkozott, uralkodása alatt volt a magyar kultúra első, írásos emlékekben megőrződött, virágkora. A papság számára is kötelező tudásszintet írt elő, az első esztergomi zsinat rendelkezett arról, hogy „A kanonokok a kánoni szabályokat tudják és értsék”. (*Kristó, 1993 {pp. 129-146}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 63-68}, [2], [3]*)

Kálmánt, 1116-ban bekövetkezett halálától fia, II. István követte a trónon. Uralkodását folyamatos külső háborúk és belső nehézségek kísérték. Alatta kezdődött meg az a közel négy évszázados vetélkedés a dalmát városokért, ami Magyarország és Velence viszonyát meghatározta. István 1131-ben bekövetkezett halála után II. Béla lépett a trónra, uralkodásának 10 éve alatt sikerült hatalmát konszolidálnia, és megszereznie Bosznia egy részét, Rámát. 1141-ben II. Géza fejére került a korona, kormányzása sok háborút hozott, kevés eredménnyel. Királyságának elején az előkelők egységesen a király mögött álltak, de a szívélyes viszony a több mint két évtizedes országlása alatt megromlott. A belső problémák következtében nem a II. Géza által utódjává tett fia, III. István lett az ország ura, legalábbis nem sokáig, ugyanis bizánci támogatással hatalmát hamar megdöntötte II. Géza testvére, László, akit II. László néven ismer a történelem. Őt alig több mint hat hónapnyi uralkodás után bekövetkezett halálával, testvére IV. István követte a trónon. Rövid, alig öt hónapos uralma alatt Bizánc feltétlen kiszolgálója volt, halála után III. István lett az uralkodó. Kezdetben folyamatos vereségeket szenvedett Bizánctól, elvesztette a Szerémséget, Boszniát és Dalmáciát. Uralma 10 éve alatt, ugyan jelentős területeket veszített, de sikerült megőriznie az ország függetlenségét. (*Kristó, 1993 {pp. 147-175}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 68-76}*)

III. Béla bizánci támogatással került a magyar trónra 1173 elején, uralkodása az Árpád-kori Magyarország egyik legvirágzóbb időszakává vált. Kezdetben a III. István által megkezdett konszolidációs politikát folytatta, azonban 1180-tól, a bizánci hatalom meggyengülését kihasználva nemcsak visszaszerezte az elvesztett déli területeket, hanem

egészen a mai Szófiaig (Szeredőc) kitolta a magyar érdekszféra határait. Az akkori Magyar Királyság erejét jól mutatja az a jövedelemösszeírás, ami valószínűleg egy franciaországi házassági tervvel kapcsolatban maradhatott ránk. Eszerint a magyar király éves jövedelme 23 tonna színezüst volt, ez messze meghaladta az angol (9 tonna) és a francia (17 tonna) király jövedelmét. Ez is mutatja, hogy a Magyar Királyság sokkal jobban tudta erőforrásait felhasználni, a király kezében jóval nagyobb hatalom összpontosult. III. Béla létrehozta a kancelláriát, virágzott a kultúra és az építészet. Minden elődjénél bőkezűbben osztogatta a földbirtokokat, ő adományozott először teljes vármegyét. Ő érte el I. László szentté avatását, egyúttal ígéretet tett egy keresztes hadjárat végrehajtására, de erre már életében nem került sor, az utódjára II. Andrásra maradt. *(Kristó, 1993 {pp. 176-183}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 76-78}),[4])*

III. Béla 1196-ban elhunyt. Ezt követően fia, Imre került a trónra. Uralkodására bátyjával, Andrással való szembenállása nyomta rá a bélyegét. Belharc dúlt a két testvér között. Imre korai halálát követően a trónt gyermeke, III. László foglalta el, aki András lázadása következtében Ausztriába menekült, majd ott rövidesen meghalt. Ezt követően került sor 1205-ben II. András királlyá koronázására. Uralkodásának első időszakát a gácsországi (Halics) háborúi jellemezték, melyek csak rövidebb időkre hoztak sikereket, sosem sikerült megszilárdítani a magyar uralmat ezen a területen. Ő volt az egyetlen magyar király, aki keresztes hadjáratot vezetett, igaz eredménytelenül. András az általa „új berendezkedésnek” nevezett programja során megkísérelte átalakítani az ország társadalmi-gazdasági rendszerét. A korábbi hatalmi rendszert, melynek lényege, hogy a király a legfőbb földesúr, ő birtokolja az ország területének nagyobbik felét, át akarta alakítani egy olyan berendezkedésre, melyben a király bevételeinek forrása a felségjog alapján szedett jövedelmek, az ún. regale jövedelmek. Ennek első lépése volt a királyi földek mértéktelen elosztogatása. Politikájának fő haszonélvezői feleségének, Gertrúdnak a rokonai voltak. Az átalakítási kísérlet komoly ellenállást szült, végül Bánk bán köre végzett a királynővel. *(Kristó, 1993 {pp. 197-206}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 79-81},[5])*

1.1.2. Az Aranybulla és a tatárjárás

András felesége halála után is folytatta politikáját, mely lassan minden társadalmi osztállyal szembefordította. Az uralkodó ellenében a nemesség kényszerítette ki 1222-ben az Aranybulla kibocsátását, ezt a rajta lévő arany függő pecsétéről nevezték el. Az okirat az 1222-es székesfehérvári országgyűlésen született. Az Aranybullában a nemesség (a későbbi

főnemesség), a papság és a királyi szerviensek (belőlük alakul ki a köznemesség) követeléseit teljesítette a király. *(Kristó, 1993 {pp. 206-214}, [6],[7])*

Bár az Aranybulla II. Andrást korábbi politikájától lényegében eltiltotta, a király, amint az ellene összeállt rendi egységfront bomlani kezdett, szinte azonnal visszatért az új berendezkedés kiépítésének folytatásához. Ez folyamatos belső feszültségeket eredményezett, végletekig kiéleződtek az ő és fia, Béla herceg közötti ellentétek. Béla apja politikájának legerősebb kritikusa volt, évtizedes szembenállásuk nemegyszer fegyveres összecsapásba torkollt. 1231-ben került sor az Aranybulla megújítására, főként az egyházat az 1222-es okiratban ért sérelmek orvoslása miatt. András 1235-ben bekövetkezett halálával fia lépett a trónra, aki immár IV. Bélaként nekilátott az ország III. Béla korabeli állapotának visszaállításához. *(Kristó, 1993 {pp. 215-224}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 84-88})*

IV. Béla uralkodásának első felében megkísérelte visszaszerezni az apja által eladományozott földbirtokokat. Ez szembeállította az ország előkelőivel, hiszen nemcsak az érdemtelenül kapott örökadományokat vizsgálta felül, hanem minden birtokot. Így kezdetben szilárd hatalmi bázisa gyengülni kezdett, egyre többen fordultak szembe a vele, miközben az ország addigi történelmének legnagyobb külső fenyegetésével nézett szembe. *(Kristó, 1993 {pp. 225-226})*

A belső nehézségek ellenére Magyarország a 13. század első felében Közép-Európa egyik legerősebb országa volt, ezzel függ össze a magyar történelem utáni érdeklődés felerősödése a korban. Ennek megnyilvánulása Anonymus Gestája és az 1235-ben a keleten maradt magyarok felkutatását és megkeresztelését célzó domonkos expedíció. Egyedül Julianus barát érte el a célt, és itt szembesült a tatárok közeledtével. A szerzetes sietett haza, hogy figyelmeztesse a királyt az országra és egész Európára veszélyt jelentő fenyegetésről, azonban először nem hittek neki. A kunok a tatárok elől menekülve kértek bebocsátást az országba, és a király, katonai erejének növelését várva ettől a lépéstől, eleget tett kérésüknek. A tatár támadás elleni készülődés csak Kijó (Kijev) tatárok általi elpusztítása után kezdődött meg, és bár a király eltorlaszoltatta a hágókat, és védőket rendelt ki, végül ezek az intézkedések elégtelennek bizonyultak. *(Kristó, 1993 {pp. 224-225},[8])*

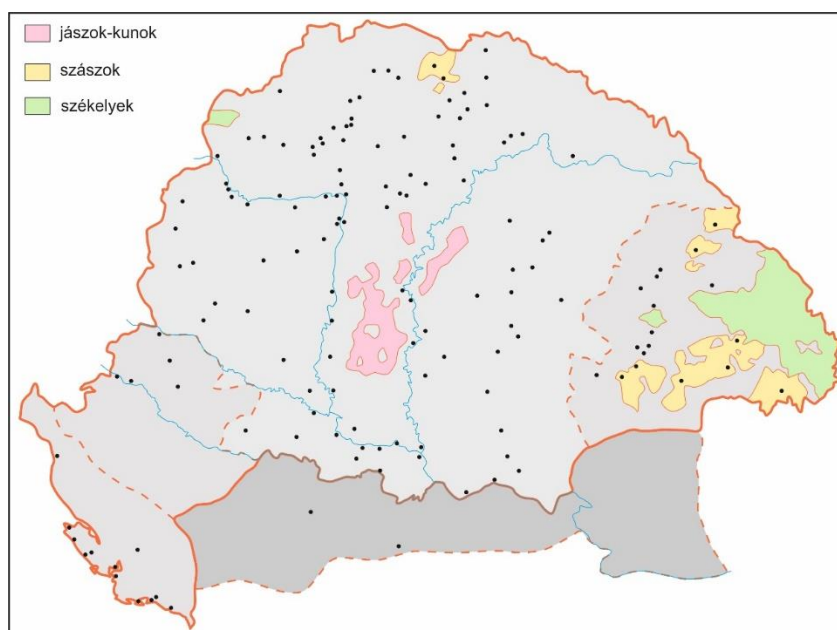
A tatárok 1241 elején kezdték meg a Magyarország elleni támadást. A sereg négy részre oszlott, a fősereg Batu kán vezetésével a Vereckei-hágón át lépett magyar földre, ezt északról a Bajdar vezette sereg kísérte, mely először a lengyel és cseh területeket dúlta, majd északnyugat felől lépett be az ország területére, délről pedig két seregtest tört be előbb

Erdélybe, majd innen az Alföldre. A tatár sereg nagyságáról pontos adatunk nincs, de a legóvatosabb becslés is 100 ezer főre teszi nagyságát. Ez a létszám az európai lovagseregeket sokszorosán meghaladta, ebben a korban a magyar haderőt 50 ezernél nagyobbra aligha becsülhetjük. A tatárok első győzelmüket március 12-én aratták a Vereckei-hágót védelmező Dénes nádor felett. A királyi sereg a tatár támadás hírére Pesten gyülekezett, azonban sok előkelő távolmaradt, ezzel jelezvén Béla politikája miatt érzett ellenszenvüket. A tatár előőrsök már március 15-én elérték Pestet, e gyorsaság miatt az előkelők a kunokat árulással, az ellenséggel való összejátszással vádolták. A feldühödött tömeg megölte Kötent, a kunok királyát, népe ezután az országot pusztítva dél-délkelet felé kivonult a Kárpát-medencéből. A királyi sereg kelet felé indult, döntő ütközetet keresve a támadókkal. Erre végül a Tisza és a Sajó torkolatának vidékén, Muhi közelében került sor. A magyar sereg a tiszai átkelőknél legyőzte a tatár sereg előőrsét, ezt döntő győzelemnek tartva, magát szekereivel körbevéve nyugovóra tért. A tatár főerők ekkor csaptak le, az összezsúfolt, rendezetlen magyar csapatoknak esélye se lehetett, csak kevesen, köztük a király menekült meg. Ezután az ország védtelenül feküdt a hódítók lába előtt. A tatár seregek az év végéig feldúlták a Dunáig tartó területeket. Közben a király Ausztriában keresett menedéket, ahol az osztrák herceg három nyugati megye átadását zsarolta ki a tőle. Béla reménytelen helyzetében mindent megtett azért, hogy külső segítséget szerezzen országa számára, felajánlotta hűbérét a német császárnak, és az országot az egyháznak. Ennek ellenére sehonnan sem érkezett segítség. 1241 telén a befagyott Dunán átkelt a tatár sereg. Béla az Adriai-tenger partján fekvő Trauba menekült. A támadók ostrom alá vették a várat, a királyt akarták elfogni. Végül seregeik 1242 folyamán elhagyták az országot. IV. Béla visszatért a romba döntött országba. *(Kristó, 1993 {pp. 227-231}, Bertényi-Gyapay, 1992 {pp. 88-89}[8],[9]),*

A pusztulás mértékéről megoszlanak a vélemények. Az egykorú leírások teljes pusztulásról írnak, ezek alapján az emberveszteséget sokáig 50% körülire becsülték. Ma már sokan jóval kisebbre teszik ezt az arányt, de a 15%-os minimum is jó kétszerese a második világháború pusztításának. A tatárjárás legfájóbb következménye a magyarság kárpát-medencei térnyerésének vége. Addig a magyar etnikum folyamatosan lakta be az országot, aránya folyamatosan nőtt az összlakosságon belül. A tatárjárás következtében ez a folyamat megállt. Elkezdődött az idegen népelemek beözönlése, megjelentek a vlachok, Szlavóniában egyre nagyobb teret nyertek a horvátok, északon a különböző szláv népelemek. Már nem laktak tőlünk keletre rokon népek, akik betelepedésükkel és gyors asszimilálódásukkal növelhették volna a magyarság számát, a magyarság etnikai értelemben magára maradt.

1.1.3. Az ország újjáépítése, az utolsó Árpádok

IV. Béla hatalmas energiával állt neki az ország újjászervezésének, méltán nevezi az utókor második honalapítónak. Uralkodói nagyságát mutatja, hogy felismerte, a muhi kudarc egyik oka volt az ország előkelőivel kialakult rossz viszonya. Ennek rendezéséért szakított korábbi politikájával, és jelentős földadományokat juttatott a nemességnek. Egyúttal támogatta a hadsereg átszervezéséhez kapcsolódóan a nemesi bandériumok létrejöttét. A tatárjárás során bebizonyosodott, az addigi cölöpvárak nem nyújtanak elég védelmet, így az ország egész területén kővárak építésébe kezdett, és az előkelőket is erre ösztönözte. Nagyszámú telepítő munkát folytatott az elnéptelenedett területek újra népesítéséért, visszahívta a kunokat, és őket, valamint a velük érkező jászokat a lakatlanná vált alföldi területeken helyezte el. A tatárjárás után visszaszerezte az ország nyugati határa mentén osztrák kézbe került vármegyéket. Új, értékálló pénzt veretett, ezzel fejlesztve a kereskedelmet, és növelve a vámokból érkező bevételeket. Ő vetette meg a nemesi vármegye alapjait, és a nyugati típusú magyar városok kiváltságainak ősmánája, Fehérvár kiváltságlevele is az ő aláírását viseli. Uralkodásának a tatárjárást követő majd három évtizede alatt harcolt nyugaton és délen, azonban hadjáratai nem hoztak eredményeket. 1270-ben bekövetkező halála után fia, V. István lépett a trónra. (Kristó, 1993 {pp. 231-243}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 90-93}, [8])

3. ábra: Magyarország városai és kiváltságos területei az Árpád-kor végén

V. István csupán két évig uralkodott, az őt követő IV. László kiskorúként került a trónra, és szinte csak eszköz volt a főúri csoportok kezében. Az egymással versenyző bárók mind nagyobb befolyásra tettek szert, és folyamatos harcokat vívtak a szembenálló

érdekkörök. IV. László segített a cseh Ottokárral szemben az akkor még alig ismert Habsburg családból származó Rudolfnak elnyerni Ausztriát, ezzel megteremtve a dinasztia későbbi hatalmának alapjait. László teljesen a kunokra támaszkodott, amely szembefordította az egyházzal. Róma a kunok megtérítését várta a királytól, végül közöttük lelte halálát 1290-ben. Utódja III. András lett, akinek uralkodása alatt folyamatos belső harcok, és külső fenyegetettség volt jellemző. Mivel a király származását sokan kétségbe vonták, a hatalom erősítésére irányuló törekvései eleve kudarcra voltak ítélve. Uralma alatt folyamatos harcot kényszerült vívni a hatalmukat kiépítő bárók ellen. 1301. január 14-én bekövetkezett halálával kihalt az Árpád-ház, az ország a tartományurak kezébe került. *(Kristó, 1993 {pp. 243-245, 263-276}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 95-98})*

1.1.4. Anjouk és Károly Róbert

Magyarországon az Árpád-ház kihalásával megszűnt a központi kormányzat. Az egyes tartományurak független hatalomként működtek, míg a koronáért az Árpádokkal valamilyen rokoni kapcsolatot ápoló trónkövetelők küzdöttek. Károly Róbertet koronázták közülük elsőként királlyá, 1301-ben. Vele szemben az északi tartományurak inkább a cseh király fiát Vencelt támogatták, akit László néven koronáztak meg. A következő évek a két párt hadakozásával teltek, 1305-ben Vencel lemondott a trónról, azonban a koronát Wittelbach Ottó hercegnek adta át, aki szintén jogot formált a trónra. 1307-ig hadakozott a két fél egymással, amikor Ottó hatalma összeomlott, és Károly Róbert maradt az egyetlen királya az országnak. *(Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 41-48}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 100-103})*

Az új király legfontosabb támogatója a pápa és így az egyház volt, azonban legitimációja még nem állt biztos lábakon. Ennek jele a még kétszeri megkoronázása, 1309-ben Budán, 1310-ben pedig a magyar jognak megfelelően Székesfehérváron, a Szent koronával, az esztergomi érsek által, ezután látott hozzá a király a tartományurak letöréséhez. Ebben segítségére volt, hogy minden olyan társadalmi réteg mellé állt mely valamilyen módon kárvallottja volt az ő tevékenységüknek. Az első jelentős siker a rozgonyi csata volt 1312-ben, Kassa mellett. Egymás után győzte le az urakat, és szerezte meg területeiket. Utolsó ellenfele Csák Máté volt, akinek 1321-es halála után sikerült a Magyarországi tartományúri hatalmat felszámolni. Azonban délkeleten, Horvátországban és Boszniában maradtak még jócskán. Ezek letörése 1323-ra ért véget, innentől Károly Róbert

lett az ország teljhatalmú vezetője. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 48-55}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 103-104})

Uralkodása alatt az államszervezetet átalakította, ennek legfontosabb ismérve a „honor” rendszer volt, a tisztségviselők megbízatásukkal együtt kaptak királyi birtokokat, de nem örökadományba, csupán hivataluk idejére. A király felemelt több nemesi családot, ezekből jött létre az új arisztokrácia, mely feltétlen híve volt. A magyar haderő is átalakult, uralkodóvá vált a lovagi kultúra, egyúttal a király külföldi hadakozásaihoz inkább zsoldosokat alkalmazott. Amíg fizetni tudta őket, addig ezek a harcosok kitartóbban küzdöttek, mint a nemesi seregek. Károly Róbert gazdasági reformot hajtott végre, értékálló aranypénzt veretett, eltörölte a pénzek évenkénti váltását és a pénzrontást, az így kieső bevételt a kapuadó bevezetésével pótolta. Új típusú vámot vezetett be, a harmincadot. Előrendítette a bányászatot azzal, hogy megszüntette a bányák kötelező királyi tulajdonlását, és az adott terület földbirtokosának is részesedést jutatott. Nemesfém monopóliumot vezetett be, és megtiltotta az arany és ezüst kivitelét az országból, hacsak nem pénz formájában történt. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 56-74} Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 105-109}),

Károly Róbert uralkodásának elején az osztrák herceg volt az egyik legfontosabb támogatója, azonban ez pár évtized alatt megváltozott, és Ausztria ellen szervezte meg a visegrádi királytalálkozót. Szerződésekkel sikerült utódai számára biztosítania a lengyel és a nápolyi trónt. Délen sok katonai kudarcot volt kénytelen elszenvedni, a Macsói bánság szerb, a Szőrényi bánság havasalföldi kézre került. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 75-77})

Károly Róbertet fia, Lajos követte a trónon 1342-ben. Uralkodása a középkori Magyarország egyik fénykora volt. Rengeteg hadjáratot vezetett, ugyan a Nápolyba irányulók nem hoztak eredményt, de délen sikerült visszaszereznie a dalmát városokat Velencétől, kiterjeszteni hatalmát Szerbiára, Havasalföldre, Észak-Bulgáriára, keleten pedig Moldvára. 1370-től, az 1339-ben apja által Kázmér lengyel királlyal kötött szerződés értelmében lengyel király is lett, ezzel létrejött a lengyel-magyar perszonálunió. Nyugati irányba csak kevés hadjáratot vezetett, itt inkább diplomáciai eszközökkel érvényesítette érdekeit. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 78-93}, [10])

Az ország szilárdságát a Károly Róbert alatt kialakult „honor” rendszer adta, melyet Lajos idejében következetesen alkalmaztak. 1351-ben adták ki azt a törvényt, mely megerősítette az Aranybulla intézkedéseit, leszámítva az örökléssel kapcsolatos részét,

melyben bevezette az ősiség törvényét. A törvénykönyv új rendelkezései főleg a köznemesség érdekeit volt hivatva biztosítani. A kilenced kötelező szedése, az egyazon nemesi szabadság deklarálása, mely az ország összes nemesét jogilag egyenlővé tette, a földesúri bíraskodás jogi kereteit megadó úriszék mind a köznemesség megerősödött szerepére és befolyására utal. Az egész Anjou korra jellemző volt a városok támogatása, ez vezetett el a magyar kereskedelem addig nem látott fejlődéséhez, bekötötte az országot az európai kereskedelmi hálózatba. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 94-111})

4. ábra: Nagy Lajos állama a Kárpát-térségben

Lajos idejében élte virágkorát Magyarországon a lovagi kultúra, hatalmas építkezések voltak. 40 éves uralkodása a békés gyarapodás jegyében telt az állandó hadakozások ellenére, mivel ellenséges sereg az ország területét nem dulta. Élete utolsó szakaszában egyre inkább a trónutódlás kérdése foglalkoztatta a királyt. A magyar trónt Mária, míg a lengyelt Hedvig lányára hagyta. 1382. szeptember 10-én bekövetkező halálával a magyar történelem egyetlen „Nagy” melléknevet viselő királya hunyta örök álmra szemét. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 112-117}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 114-117})

Nagy Lajos halálát hamarosan anarchikus állapotok követték. Az ország nemesei több táborra szakadtak, egy részük Mária férjét, Luxemburgi Zsigmondot kívánta a trónra juttatni, mások az utolsó életben lévő Anjou férfiági rokont, III. Károly nápolyi királyt támogatták. Károly ugyan megszerezte 1385-ben a magyar koronát, de uralkodása alig 39 napig tartott. Meggyilkolása után az országban nyílt polgárháború kezdődött. A küzdelemből győztesen Zsigmond került ki, azonban a bárók hatalma óriási mértékben megnőtt, a köztük lévő ellentétek kiéleződését elődázta a török veszély. *(Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 122-118})*

Az oszmán törökök a 14. század első felében alapították meg államukat, mely viharos gyorsasággal terjeszkedett. Európában a 14. század közepén vetették meg a lábukat, majd kihasználva a Balkánon dúló anarchikus állapotokat, a század végére már a magyar határt fenyegették. A magyar vezetők kezdettől komolyan vették a török veszélyt, arra a Nagy Lajos idejében megszokott módon, támadó akciókkal reagáltak. 1390-től folyamatos harcok dúltak Észak-Szerbiában, de eredménytelenül. Így került sor az 1396-os keresztes hadjárat megszervezésére, mely a nikápolyi csatavesztéssel eredménytelenül zárult. Zsigmond és a magyar előkelők kénytelenek voltak feladni a török Európából való kiűzését, és védekezni kényszerültek. *(Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 129-131},[11])*

A nikápolyi kudarc után felélénkült a belső ellenállás a királlyal szemben. 1401-ben és 1403-ban nemesi felkelés tört ki, melyeket végül a Zsigmond leverte, ezután megerősítette Magyarországi bázisát, mely uralkodása végéig szilárd maradt. Külpolitikája sokrétű volt, egyrészt az ország töröktől való biztosítása érdekében újra magyar függésbe kívánta hozni Havasalföldet, Szerbiát és Boszniát. Ezt az 1410-es évek elején sikerült is elérnie, azonban halála előtt mindhárom állam a törökök befolyása alá került. Szintén az ország védelmét szolgálta a déli végvárok kiépítése (uralkodása alatt a Nándorfehérvár-Szörényvár szakaszon 11 új vár épült), mely a hozzájuk tartozó állandó katonaság kiállításával, hatalmas méretű anyagi terhet rótt az országra. Velencével Dalmáciaért került többször összetűzésbe, a tartományt végül elvesztette, ezzel Velence megnyerte a több évszázados versengést a területért. Nyugaton dinasztikus kapcsolatai vezették politikáját. Bátyja után ő volt a cseh trón várományosa, és 1410-ben német királlyá választották. Ő hívta össze a konstanzi egyetemes zsinatot, mely a középkori és kora újkori Európa legnagyobb diplomáciai eseménye volt. Itt ugyan a katolikus egyházszakadást sikerült rendeznie, azonban az egyházban nem sikerült az egyre hangosabban követelt reformokat keresztülvinnie. Bátyja

halála után 1419-ben elnyerte a cseh trónt, azonban ekkora már az ország a husziták kezében volt. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 154-161})

A huszita mozgalom az egyház megújítását célzó reformmozgalomként indult, azonban hamarosan teljesen szembefordult a katolicizmussal, különösen alapítója, Husz János máglyahalála (1415) után. A huszita háborúk közel két évtizeden át tomboltak Közép-Európában (1420–1436). A huszita csapatok feldúlták Sziléziát, Alsó-Ausztriát, több közeli német államot és a magyar Felvidéket. A huszita háborúk etnikai hatásai nem élnek a köztudatban. Pedig ekkor több száz magyar lakta falu pusztult el, melyek közül sok örökre elveszett a magyarság számára, a legnagyobb pusztítás a Vág völgyét érte. Zsigmondnak 1436-ban sikerült kiegyeznie a husziták mérsékeltebb (kelyheseknek nevezett) ágával, és segítségükkel legyőznie a továbbra is harcolni akarókat. 1433-ban elnyerte a császári koronát. 1437-ben Csehországban halt meg. Még életében kezdődött el az 1437-es erdélyi parasztfelkelés, melynek leverésére a székelyek, a szászok és az erdélyi magyar nemesség létrehozta a kápolnai uniót. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {pp. 163-167}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 132-133} ,[12],[13])

1.1.5. A Hunyadiak kora

Zsigmond még 1402-ben kötött örökösödési szerződést a Habsburgokkal, e szerződés alapján került Albert a magyar trónra 1438 januárjában. Uralma alatt a hatalom a nemesség kezébe került, és 1439-ben bekövetkezett halálával, nyílt polgárháború kezdődött a trón birtoklásáért. Albert halála után született fia, V. László, de a rendek a lengyel királyt, I. Ulászlót hívták meg a magyar trónra. A polgárháború 1442-ig tombolt, ekkor emelkedett fel az addig ismeretlen lovag, Hunyadi János, aki az Ulászlótól kapott tisztségeiben először mért vereséget a Magyarországot közvetlenül fenyegető törökökre. A polgárháborúnak is az vetett véget, hogy a pápaság keresztes hadjáratot hirdetett a törökök ellen. Az 1443-as hosszú hadjárat során a magyar csapatok Szeredőcig (Szófia) nyomultak, majd az 1444-es betörésük annyira megfélemlítette a szultánt, hogy békét kötött Ulászlóval. A király nem kívánta a békét megtartani, azonban a békekötés híre eljutott a tengerszorosokat elzáró velencei flottához, amely ezután elvonult, lehetőséget adva a szultáni seregnek a Várnához való felvonuláshoz, és a magyar seregek legyőzéséhez. A csatában elesett a pápai megbízott, aki a keresztes sereget szervezte, és a király is. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {197-204}[14])

A király nélkül maradt országban kiújult a polgárháború. Ennek az 1445-ös országgyűlésen sikerült véget vetni, ahol V. László nagykorúságáig Hunyadit választották

kormányzóvá. Hunyadinak, az ország integritását sem sikerült elérnie, és vereséget szenvedett a töröktől is 1448-ban a rigómezei csatában. V. László 1452-ben kiszabadult nagybátyja III. Frigyes gyámsága alól, és elfoglalta a magyar trónt. Hunyadi ugyan lemondott a kormányzóságról, de az ország leghatalmasabb főura maradt. 1453-ban az oszmánok elfoglalták Konstantinápolyt, majd 1454-ben és 55-ben Szerbia ellen vezettek támadást. 1456-ban már Nándorfehérvár ellen vonult a szultáni sereg. Itt aratta Hunyadi élete legnagyobb győzelmét és itt is halt meg a csata után kitört járványban. A magyar seregek teljesen megsemmisítették a szultán csapatait. A győzelmet egész Európa szerte ünnepelték, a törökök egészen az 1520-as évekig nem kíséreltek meg újabb, közvetlen támadást Magyarország ellen. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {204-212}, Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 147-150})

Hunyadi János halálával, a nevével fémjelzett nemesi pártja élére fiai, László és Mátyás kerültek. A király körül összegyűlt előkelők elérkezettnek látták az időt a Hunyadiakkal való leszámolásra. Ennek következménye volt, hogy Cillei Ulrikot, miközben megpróbálta a Hunyadi vagyont megszerezni, László megölte, majd az idősebb Hunyadi fiút a király hitszegő módon elítélte és kivégeztette 1457-ben. Mátyást V. László, az ellene kitört Hunyadi párti felkelés elől Csehországba vitte, ahol László király rövidesen elhunyt. (Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 151}, [15])

V. László örökös nélkül halt meg, így az ország előkelőire várt, hogy királyt válasszanak. A köznemesség és a Hunyadi párt számára csak az utolsó életben maradt Hunyadi, Mátyás jöhetett számításba, akit az 1458. január 24-én tartott királyválasztó országgyűlésen királlyá választottak. Kiskorúsága miatt az előkelők nagybátyját, Szilágyi Mihályt kormányzóvá nevezték ki. A fiatal király azonban hamar nyilvánvalóvá tette, hogy nem tűri meg hatalmának csorbítását. Első uralkodói évei a meggyengült királyi hatalom megerősítésével teltek, legyőzte a Felvidék jó részét uralma alatt tartó cseh zsoldosokat, az országban ellene felkelt nagyurakat, és félreállította nagybátyját. A Szent Koronát csak az 1462-es osztrák háborúja után sikerült súlyos pénzek ellenében visszaszereznie III. Frigyes császártól. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {214-224})

Mátyást a töröktől való félelem közepette választották meg, uralkodásának elején került török kézre Szerbia és Bosznia déli része, ennek ellensúlyozására szállta meg Észak-Boszniát, de Jajca több hónapig tartó ostroma megmutatta számára, hogy a törökök legyőzésére kevés az ereje. Innentől kezdve a törökök ellen csak kisebb méretű főleg

védekező harcokat folytatott. A török betörések közül a legjelentősebbek az 1474-es és az 1479-es volt, utóbbinak a kenyérmezei csata tett pontot a végére. Mátyás igyekezett megerősíteni befolyását a két román fejedelemségben, de ez tartós eredményt nem hozott. 1475-ben a magyar csapatok ostrom alá fogták Szabács várát, de a nagy véráldozatokkal járó ostrom végképp meggyőzte a királyt, hogy a törököket nem tudja kiszorítani a Balkánról, így minden reményét az évtizedek alatt kiépített kettős végvárrendszerbe fektette. Uralma alatt elkezdődött a Délvidékre való szerb betelepülés, a telepések az elpusztított magyar lakosság helyére érkeztek. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {258-261})

Nyugati irányban, felesége halála után apósa, Podjebrád György ellen kezdte meg háborúit 1468-ban, ezzel vették kezdetüket az uralkodása végéig állandósuló nyugati hadjáratai. Sikerült megszereznie Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, a cseh magterületet viszont nem, az Podjebrád halála után a lengyel Jagelló dinasztia kezébe került. A cseh helyzetet a létrejött status quo-t elfogadó békekötés zárta 1479-ben. Nem sokkal ezután kezdődtek az ausztriai háborúk, melyek Mátyás haláláig tartottak. A magyar seregek 1485-ben elfoglalták Bécset is. (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {252-257})

5. ábra: Mátyás király országai

Mátyás számára a belső béke biztosítása végig komoly kihívást okozott, számos felkelés, összeesküvés szerveződött ellene, azonban mindet sikerült elfojtania, hol katonai, hol diplomáciai módszerekkel. Uralkodása utolsó évtizedében már a trónutódlás foglalkoztatta. Törvényes örököse nem született, így törvénytelen fiát, Corvin Jánost kívánta utódjának, ennek érdekében az ország leghatalmasabb földesurává tette. Gazdaságpolitikája az ország erőforrásainak végletekig való kiaknázását eredményezte, ezzel teremtette meg a korszak Európájának legerősebb seregéhez, a Fekete sereg fenntartásához szükséges pénzösszeget. 1490. április 6-án Bécsben halt meg, ezzel a középkori Magyarország utolsó nagy korszaka zárult le. *(Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 159-160}, [16])*

1.1.6. A középkori Magyar Királyság bukása

Mátyás halála után összeült országgyűlés nem volt képes megakadályozni a háború kitörését a trónkövetelők között. Először Corvin János esett ki a jelöltek közül, és az országgyűlés Ulászlót, Csehország királyát választotta nagy többséggel királynak, azonban öccse, János Albert és a Habsburgok is fegyverrel igyekeztek megszerezni a koronát. A háború egészen 1492-ig tartott, és hatalmas pusztítást okozott az országban, egyúttal Mátyás hódításai is elvesztek. A következő évek az ország stabilizálásával teltek. A királyi hatalom meggyengült, a rendek a királlyal megválasztásakor eltöröltették a mátyási újításokat, kiterjesztették hatalmukat az államügyekben, és megtiltották a rendkívüli hadiadó kivetését. A törökökkel kötött békét rendszeresen megújították, ez ugyan az országot megóvta egy teljes erejű inváziótól, de a portyázásoktól nem. *(Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 166-171})*

Az ország gazdasági, társadalmi, és államigazgatási rendszere folyamatosan hanyatlott. Ebben a légkörben érkezett meg 1513-ban a török elleni keresztes hadjáratra hívó pápai bulla. Ezt Bakócz Tamás esztergomi érsek 1514-ben hirdette ki, aminek hatására az egész országban lázas készülődés indult, főként a parasztok között. Az összegyűlt parasztsereg és a nemesség között hamarosan robbanásig fokozódott a feszültség, és a keresztes hadjárat parasztfelkelésbe csapott át. A felkelők több csatát megnyertek a nemesi seregek ellen, végül az utóbbiak kerekedtek felül, és Szapolyai János erdélyi vajda vezetésével Temesvárnál szétverték a fő paraszti hadat és elfogták annak vezérét Dózsa Györgyöt. Véres bosszút álltak a legyőzött parasztokon, vezetőiket kínhalálra ítélték, a parasztságtól elvették a szabad költözés jogát, és megtiltották az alacsonyabb néprétegek számára a fegyverviselést. *(Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 171-172})*

A Dózsa-féle felkelés leverése után, még 1514-ben fejezte be Werbőczy Hármaskönyvét, mely a középkori Magyarország jogrendjének összefoglalója volt. Rögzítette a nemesi előjogokat és kiváltságokat. Az ország társadalmi rendszerét konzerválta, egyes területeken visszalépés történt az akkori állapotokhoz képest.

II. Ulászlót, halála után fia, II. Lajos követte a trónon 1516-ban. A török seregek I. (Nagy) Szulejmán 1520-as hatalomra kerülése után tértek vissza a magyar határra, és kezdték el felszámolni az országot védő végvárrendszert. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, az ország védtelenül állt a délről fenyegető veszély előtt. Lajos uralkodásának tíz éve az előkelők folyamatos belső pártharcaival telt. A király hatalma továbbra is gyenge maradt, kívülről sem remélhetett segítséget, hiába vette el a császár húgát, a birodalom erejét lekötötte a franciákkal való harc. Ilyen körülmények között érkezett a hír az 1526-os török hadjáratról. A magyar sereg 1526. augusztus 29-én Mohács mellett találkozott a török erőkkal. A számbeli kisebbségben lévő magyar sereg megsemmisítő vereséget szenvedett, a király menekülés közben a Csele-patakba fulladt. *(Bertényi–Gyapay, 1992 {pp. 175-179}, Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 {367-374,391-394})*

A mohácsi csatavesztés a magyar történelem fordulópontja. Mai napig tartja magát a nézet, hogy elkerülhető lett volna, azonban ez tévedés. Az Oszmán Birodalom a 16. század elején a világ legerősebb katonai hatalma volt, míg a Magyar Királyság egy hanyatlóban lévő rendi állam. A magyar gazdaságot épp a Mohács előtti évtizedekben gyengítette meg véglegesen az Újvilágból beérkező nemesfém, mely a magyar bányászat jelentőségét töredékére csökkentette. Az országban dúló folyamatos pártharcok miatt a meglévő erőket sem lehetett szervezetten felhasználni. A mohácsi csatát nem 1526-ban veszítettük el, legkésőbb Mátyás halálától a törökkel szembeni vereség csak idő kérdése volt.

1.2. A középkori Magyarország határai

A mi fogalmaink szerinti történelmi Magyarország határai valójában csak 1718 óta léteztek. A középkor folyamán a Magyar Királyság kiterjedése sok változáson ment keresztül és jelentősen eltért az újkori határoktól.

A Szent István–kori állam magában foglalta a Kárpát-medence teljes területét. Országhatárról a mai értelemben nem beszélhetünk, az országot a „gyepű”, határsáv vette körül. A gyepűt különböző, a király által irányított katonáskodó csoportok (sok történész véleménye szerint ezek az úgynevezett „gyepűvédő népek” voltak, általában a székelyeket, besenyőket, kunokat sorolják ezek közé) védték. A nyugati gyepű a megerősödő németektől

elszenvedett katonai kudarcok következtében István megkoronázásakor már erősen keleti irányba tolódott. Végül a Lajta lett, 1042-ben a határ, mely (rövid időszakokat leszámítva) meg is maradt annak a következő majd 900 évben. Északon és délen a Kárpátok hegyvidékének lakatlan területe is gyepű volt. Délen a magyar hatalom kiterjedt Szlavóniára, a Dráva–Száva köze az ország szerves részét képezte, a Szávától délre található sík területek pedig a déli gyepűt adták. Szent István rövid ideig megszerezte (visszaszerezte) Alsó-Ausztriát, ez a terület, a halálát követő évtized zűrzavarában elveszett.

A legtöbb területi változást az ország déli határszakasza élte meg. Az ország első és legsikeresebb területgyarapítását I. (Szent) László király hajtotta végre Horvátország megszerzésével 1091-ben. 1102-ben László utódja, Kálmán, horvát királlyá koronáztatta magát, és megszerezte Dalmáciát, elindítva ezzel a terület birtoklásáért folyó évszázados magyar-velencei küzdelmet. II. Béla hódította meg Boszniát (akkori nevén Rámát), ezzel délebbre tolva a határokat. Ekkor került sor az első bánság, a boszniai felállítására 1136-ban. Szerbia 1149-ben lázadt fel Bizánc ellen, a magyarok a felkelők oldalára álltak, elindítva ezzel a közel fél évszázadon át tartó háborúk sorozatát. III. István alatt Bizánc kerekedett felül és megszerezte Dalmáciát, Boszniát és a Szerémséget, III. Béla uralkodása alatt azonban elérkezett Bizánc utolsó nagy korszakának vége, a birodalom bomlásnak indult. Ezt használta ki Béla, aki nemcsak az elvesztett területeket szerezte vissza, de a magyar érdekeket messze délre kiterjesztette, ekkor jöttek létre a Sói és Macsói bánságok. A magyar királyoknak ugyan nem sikerült se Szerbiát, se Bulgáriát megszerezniük, de Bosznia és Észak-Szerbia területei magyar kézbe kerültek, a széttöredezett balkáni államocskák sora került függő viszonyba a magyar koronától.

A Szörényi bánságot 1231–32 környékén hozták létre a kunok felett aratott győzelem után. Az ország balkáni területei a tatárjárás nyomán nagyrészt elvesztek, a visszaszerzésük csak részben sikerült az Árpád-kor hátralévő időszakában. Károly Róbert sok háborút volt kénytelen balkáni irányban vívni az elvesztett területek visszaszerzésére, azonban ez csak részben sikerült. Nagy Lajos idején érte el Magyarország balkáni fennhatósága legnagyobb kiterjedését. Magyar hűbéres lett Bosznia egésze, Szerbia jó része egészen a mai Nis (Nissa) városáig, Bulgária északnyugati része Vidin (Bodony) központtal, és Havasalföld. Ezeket a déli fejedelemségeket a török csavarja majd ki a magyarok kezéből. Luxemburgi Zsigmond alatt elvész Dalmácia, Velence szerzi meg, és csak ideiglenesen sikerül Szerbia, Bosznia és Havasalföld hűbérét biztosítani. Mátyás alatt a balkáni fejedelemségeket, Havasalföld kivételével mind megszerzi a török, Szerbia és Bosznia északi részét sikerül

Magyarországhoz csatolni, itt épül ki a végvári rendszer első vonala. Ezek a területek már a mohácsi csatavesztés előtt elvesznek az ország számára.

A keleti határvonalon a Kárpátok vonulatától a Szeret folyóig húzódott a gyepű. Ebben az irányban a századok során sok királyunk lépet fel hódító, ország-gyarápító szándékkal, különösen Gácsország (Halics) felé, másrészt a mai román lakta területek irányába jelentkeztek. A halicsi irány a magyar külpolitikában Szent Lászlótól volt jelen, és III. Béla alatt erősödött meg, aki rövid időre alá is vetette a területet. Fia, II. András hosszan háborúzott Halicsért, de megszereznie csak rövid időre sikerült, a tartomány később Lengyelország része lett. Havasalföld és Moldva területén elterülő Kunországot a magyar királyok mindig is országuk részének tekintették, azonban tényleges hatalmuk nem volt jelentős. Ez alól kivételt csak Nagy Lajos ideje képez, akinek 1345-46-os tatárok elleni háborúja során sikerült a területet megszereznie, és itt hűbéres államot szerveznie. A 15. század folyamán Moldva egyre inkább Lengyelország hűbérese lett, leszámítva Mátyás idejének rövid szakaszát, amikor ismét magyar befolyási övezetté vált. A 15. század végén került a fejedelemség az Oszmán Birodalom hatalmába, ami egészen a 19. századig megmaradt.

6. ábra: A magyar koronához hosszabb-rövidebb ideig tartozó országok

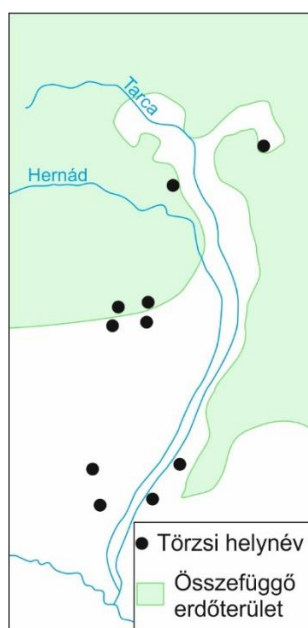
2. A középkori Magyarország településhálózata

2.1. A településhálózat fejlődéstörténete

2.1.1. A településhálózat fejlődése a tatárjárásig

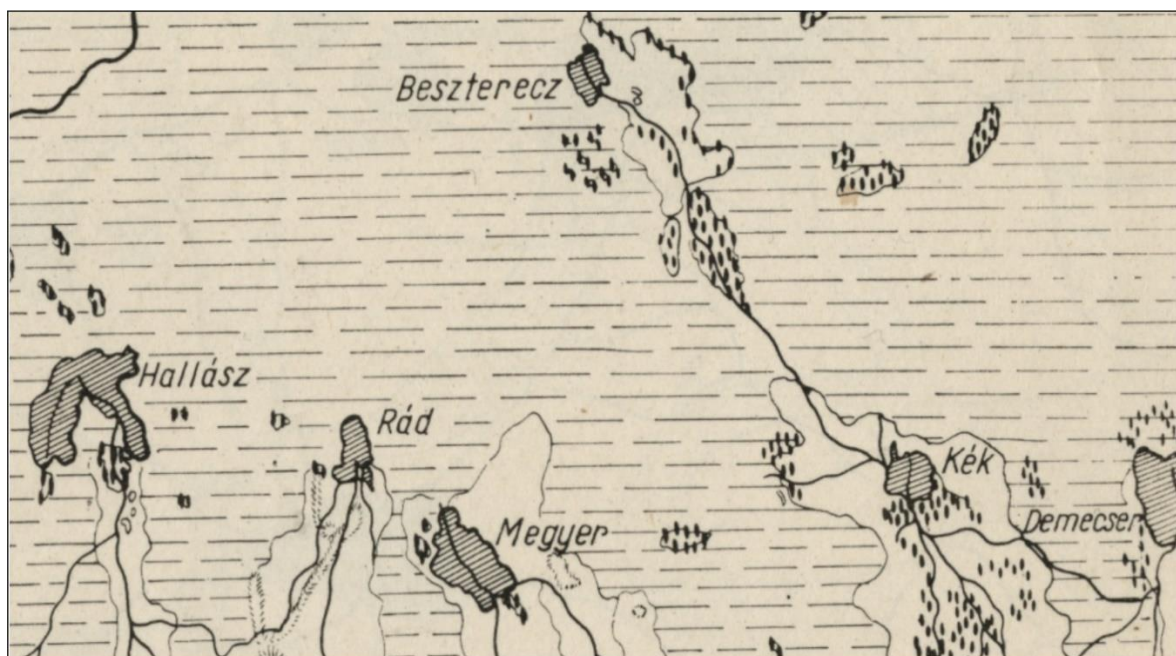
Az István által megkezdett államszervezés idején a Kárpát-medence sík és dombvidéki térszínein, valamint a magasan fekvő hegyvidéki medencékben, mindenütt ahol a népesség eltartására megfelelő nagyságú művelhető földterület volt, már faluhálózat létezett. Ez elsősorban a bükk zóna alsó határáig és a magasan fekvő hegyi medencékben volt jellemző. (Faragó, 2017 [pp. 215-218])

A falvak gyarapodását az államszervezet komoly erővel támogatta. A 10-11. században a települések jellemzően 150–200 fősek lehettek. A lakóépületek egy 200–300 méteres körön belül szórta helyezkedtek el. Az új társadalmi berendezkedéshez kapcsolódva jöttek létre egy-egy nagyobb földbirtokon olyan „mezőgazdasági üzemek”, latinul „predium”-ok, melyek közül több később, a 12-13. század folyamán faluvá fejlődött. Az azonos foglalkozást űzőket már a 11. századtól kezdve egy településre telepítették, adójukat specializált termékben fizették, de önellátásra továbbra is folytattak mezőgazdasági termelőmunkát. Ennek oka a kezdetleges szinten álló kereskedelem volt, ami nem tette lehetővé a nagyobb léptékű specializálódást. Ezen falvak nevüket is az itt élő iparosok szakmájáról kapták, pl. Kovácsi, Halászi. (Maksay, 1971 [pp.43], Kristó, 1993 {pp. 159-161},)

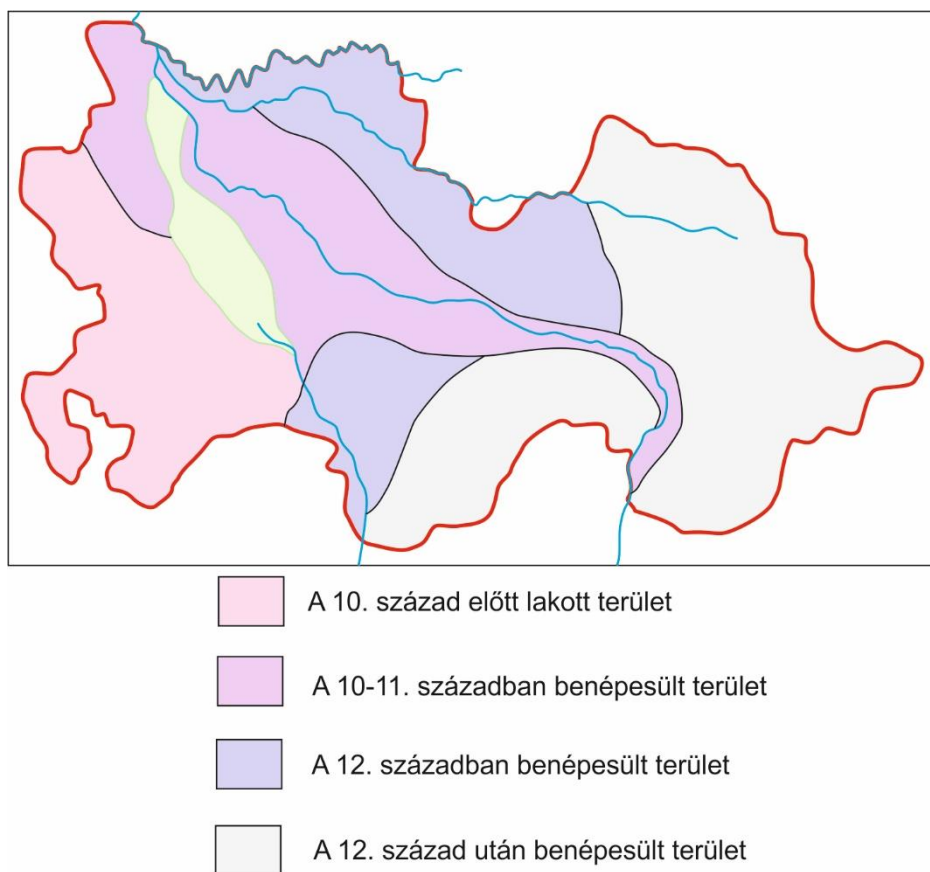

7. ábra: A Felső-Hernád-völgy települései a 10. században

A településterület az államalapítást követő évszázadokban folyamatosan húzódott fel a hegyvidékekbe. A 11. század végén kezdenek el települések kialakulni a bükk zóna alacsonyabb részein. A következő századokban folyamatosá válnak az erdőirtások, egyre beljebb és feljebb hatol a településhálózat a hegyvidéki területekre. Ez főleg a folyóvölgyek (Tisza, Temes, Krassó, Olt, Maros) felső szakaszára érvényes. A 12. században az ország központi területein a faluszám növekedett, ez a folyamat a korábban gyepeként meghagyott területeken is kezdetét vette. Az átlagos település lakosságszáma a 12. századra 100 fő körülire tehető, ennek fő oka az új települések létrejötte volt. A túlnépesedő falvak lakosai a folyóvölgyekben feljebb, újabb és újabb helységeket hoztak létre. A 13. századra a magyar településhálózat elérte legnagyobb kiterjedését, szinte mindenhol kapcsolatba lépett a hegyvidékekről leereszkedő pásztornépekkel. Összefoglalóan a települések a 12. századtól főleg a belső vándorlás hatására jöttek létre. Ez legtöbbször a földesurak akaratának megfelelően történt, a föld birtokosa jelölte ki a létrehozandó település helyét. Ezekbe sok esetben más falvak népességfeleslegéből is költöztetett jobbágyokat, vagy más területekről érkezőkkel töltötte fel azt. Jelentős tényező volt a faluszám növekedésében a nemesi családok és velük a földvagyon osztódása. A földbirtokos birtokait megosztotta utódai között, az újonnan létrejött birtokokon pedig az úr odaköltözésével új települések jöttek létre. (Maksay, 1971 [pp. 37-42.], (Faragó, 2017 [pp. 215])

8. ábra: Az I. katonai felvétel szelvényein rétközi települések az árterület száraz foltjain helyezkednek el.

9. ábra: Szatmár vármegye településhálózatának létrejötte

A 12. században az iparos falvak száma tovább emelkedett. Elkezdődött a kézművesek szétválása a földműves rétegtől, először a királyi birtokokon élő, legtöbb szakértelmet igénylő munkát végzők (pl.: ötvösök) közt ment végbe a folyamat. A társadalmi munkamegosztás egyre nagyobb teret nyert, ezzel együtt a belföldi kereskedelem szerepe is növekedésnek indult. Erre utal a vásártartó helyek számának emelkedése. Már nem csak az igazgatási központok voltak vásáros helyek. Több, fontos útkereszteződésben, vagy földrajzi nagytájak találkozásánál lévő település kapott vásártartási jogot. Régészeti bizonyítékokból arra következtethetünk, hogy az Árpád-kor második felére a falvak átlagosan 1,5-3 kilométeres térközökkel követték egymást. Az Árpád-korban a falvak túlnyomó többsége egyutcás, vízparti, vagy rendezetlen, házfoltokból álló település volt, és csak elvétve jelent meg a szabályos, soros, kétsoros település. A 13. századra a földbirtokok és a feudalizmus társadalmi rendjének megszilárdulásával egyre több település került osztott tulajdonba, mely megkövetelte a telkek és a településhatárok pontos lehatárolását. A 12-13. századi nyugatról történő betelepülések, betelepítések szintén komoly hatással voltak az ország településhálózatára, részben ezt őrzik a népnévkből származó (olaszi, németi és csehi) településeink. (Fügedi, 1992 [pp. 17.], Kristó, 1998 [pp. 248-250])

Már a korábbi időkben is kialakultak a faluhálózatban olyan központok, amelyek a későbbi városiasodás alapjait képezték. Ilyenek voltak a jelentősebb uradalmi központok, majd ezt generálták a várépítések. Egyúttal az ezredfordulón a vármegyerendszer létrejöttével együtt szaporodtak el a várak az országban, ekkoriban ezek még főleg földvárak. István király rendelkezik arról, hogy minden tíz falu fogjon össze és építsen templomot, egyúttal ő telepíti az első apátságokat és kolostorokat, melyek száma több százra nő a középkor végére. Ezek is települések, hiszen gyakran egy-egy apátság, kolostor lélekszáma meghaladta az átlagos falvak népességét. A feudalizmus társadalmában a kolostorok jogállása teljesen eltért a falvakétól, gyakran egy jelentősebb kolostor saját földekkel és falvakkal is rendelkezett. A 12-13. században vette kezdetét a magánföldesúri kolostor alapítás, addig minden kolostor királyi alapítású volt. A 13. századtól jelentek meg a kolduló rendek, a ferencesek és a domonkosok. Ők a kolostoraikat már a városokban hozták létre, míg a korábbi alapítású rendek főleg szeparált helyre, hegytetőkre, eldugott völgyekbe telepedtek. *(Kertész, 2011 [pp. 26-29])*

A középkori városok legfontosabb ismérvei az uralkodó vagy a földbirtokos által nekik adományozott kiváltságaik voltak. Abu Hamid 12. századi arab kereskedő 78 magyar városról ír a 12. században. Ennek ellenére a kor nyugati utazói csak Esztergomot és Fehérvárt jegyzik fel. Az első városi kiváltság adományozás Magyarországon Székesfehérvár 1231-ben kelt kiváltságlevele volt, mely a későbbiekben mintájául szolgált a többi város oklevelének. A 13. században emelkedett városi rangra Pest (melynek tatárok általi elpusztítása után kiváltságait Buda kapta meg), Nagyszombat, Selmecbánya, Késmárk, Zágráb, Zólyom, Szeged, Nyitra, Pozsony, Győr, Sopron, Eperjes, Szolnok, Veszprém, Esztergom, Vasvár, Somogyvár, Komárom. A városok számának gyarapodása összefügg a gazdaság fejlődésével, a kereskedelem bővülésével, és a bányászat mértékének hatalmas iramú emelkedésével. *(Kristó, 1998 [pp. 189-190,251-252],[17])*

A tatárjárás óriási mértékű településpusztulással járt együtt. Györffy György szerint az Alföld egyes részein akár a 70-80%-ot is elérhette az elpusztult települések száma, az országnak a tatárok által kevésbé érintett megyéiben 10-25% környékén lehetett. A legjobban érintett alföldi területek szinte teljes népességüket elvesztették, ezen területekre kerültek betelepítésre később a kunok és a jászok. Györffy becslése alapján a kunok közel 40 ezres néptömeget alkottak mikor letelepedtek a néptelenné vált későbbi Nagykunság és Kiskunság területén. A jászok számát jóval kisebbre tehetjük. Számos olyan katonáskodó, határőrző népesség által lakott település pusztult el, mely később nem települt újra, így

pusztultak el a felvidéki és kárpátaljai székely telepek. A népességcsökkenést külföldi betelepítésekkel próbálták ellensúlyozni, ekkorra szinte kizárólagossá vált a német telepesek érkezése, ennek következtében számos „németi”, esetenként teljesen német nevű település jött létre. (Fügedi, 1992 [pp.25], Kristó, 1998 [pp. 232-233])

2.1.2. A településhálózat fejlődése a tatárjárástól a középkor végéig.

A tatárjárás jelentős hatást gyakorolt a magyar településhálózatra. Növekedésnek indult a városok száma, egyúttal komoly jelentőségre tettek szert a kőfallal megerősített szabad királyi városok. IV. Béla egyik legfontosabb intézkedése volt a tatárjárás után az országos várépítési program elindítása. A tatárjárás során bebizonyosodott, a régebbi építésű földvárak nem biztosítanak kellő védelmet, új, kőből épült erősekre volt szükség. A század végéig közel 100 kővár épül az országban, ennek 2/3-át az egyre erősödő nemesség építi. A várak a tatárjárást követő évtizedekben a védelmi szempontokat maximálisan figyelembe véve épültek, azonban ahogy nőtt a birtokosok által emelt erősek száma, úgy lett egyre hangsúlyosabb az igazgatási, birtokközponti funkció. (Kristó, 1998 [pp. 235])

A tatárjárással egy időben kezdte el kifejteni hatását a 13-14. században végbement társadalmi változás is a településhálózatra. Az ekkorra létrejött jobbágyság és az azt adóztató nemesség, és az ezek alkotta társadalmi rend megszilárdulása jelentős hatást gyakorolt a falvak fejlődésére. Megindult a népesség koncentrációja, melynek fő hajtóereje a mezőgazdaság egyre nagyobb munkaerőigénye volt. Ekkora általánossá vált a 2 vagy 3 nyomásos földművelés, és a földek trágyáztatása. A változások következményeként megjelent a „pusztásodás”, a település elnéptelenedés folyamata. A tatárdúlás után ennek a folyamatnak tudható be, hogy számos kis település nem éledt újjá, helyüket kevesebb, de nagyobb létszámú település vette át. Számos apró, állattartással és mezőgazdasággal együtt foglalkozó település szűnt meg, különösen azok, melyek határa főként csak legeltetésre volt alkalmas. Ebben a korszakban szűntek meg a „predium”-ok, az őket jelölő -telke, -háza, -laka nevű települések közel 80%-ának megszűnését mutatják az oklevelek. (Maksay, 1971 [pp. 51-53.])

A 13-14. századra az új falvak létrejöttének mozgatórugói és a falu létrejöttének módjai jelentős változáson mentek keresztül. A 14. századból csak egy-két spontán, jobbágyság átköltözésével létrejövő faluról tudunk. A 13. században a felbomló királyi birtokrendszer még jelentős lökést adott a falvak szaporodásának, hiszen a frissen nemesi ranghoz jutott serviensek és köznemesek az újonnan létrejött saját birtokukra költöztek a

nekik alárendelt népességgel, vagy a jelentéktelenebb birtokosok esetében több nemesi család együtt alapított falut. Az ilyen falualapítások a 14. századra végbementek, a későbbiekben kivételszámba mentek. Ezzel együtt a nemesi telepítés egyre szervezettebbé vált, a nagyobb birtokosok komoly tervezés és előkészítés után hozták létre új falvaikat. A telepítés folyamatának lebonyolítása sokszor egyfajta üzleti tranzakcióként zajlott, a föld birtokosa bérbe adta település létrehozása céljából az új falu helyeként kiszemelt földterületet a telepítőnek. Erre leginkább a telepítés komoly anyagi terheinek átruházása miatt volt szükség, egyúttal a jobbágyságot az idő elteltével csak egyre komolyabb engedményekkel, előnyökkel lehetett az új településekre csalogatni. A telepítési zálogot hol kárpótlásként ruházták rá egy valamilyen oknál fogva elítélt nemesre (sokszor az általa elpusztított falu újratelepítése volt a feladata), hol egyféle fizetségként végezték a telepítők. Hazánkban „soltésznak” nevezett hivatásos telepítők is tevékenykedtek, főként a magashegyi területek benépesítésében vettek részt. (Maksay, 1971 [pp. 60-62.])

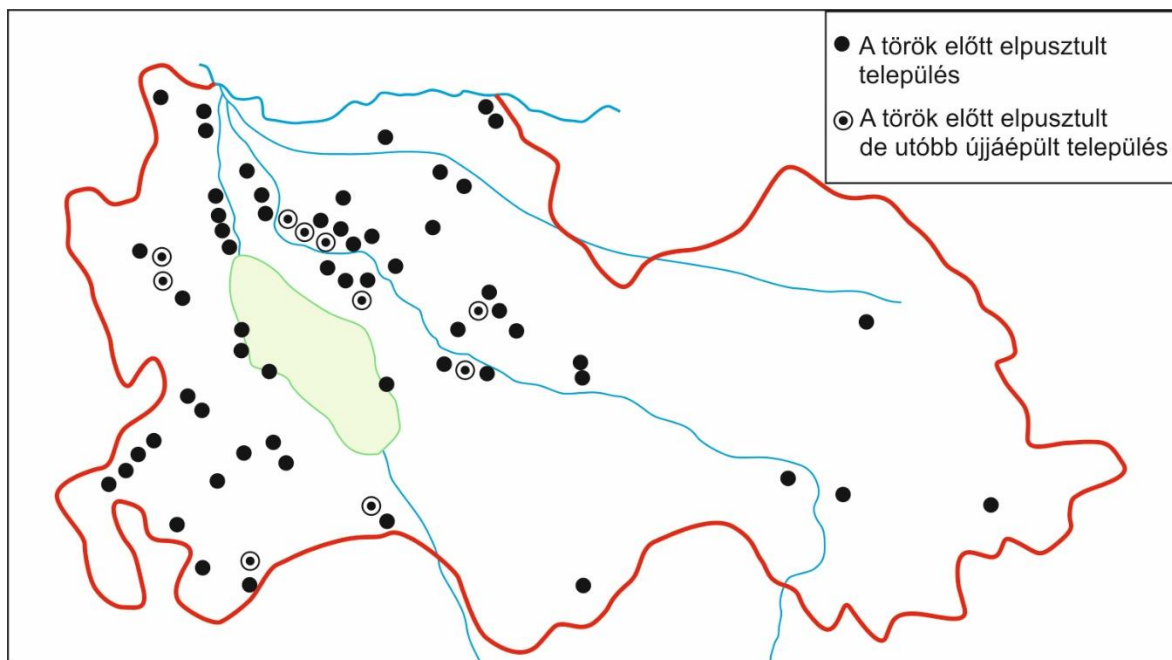
A 14. századra a magyar településterület növekedése megállt, csak elvétve jött létre eddig nem lakott területen magyar falu. Az újonnan települő magashegységi falvakat szláv, román vagy német lakosság népesítette be. A magyar népességfelesleg főleg az ország belsőbb vidékein talált helyett magának, az itt alapított új falvakban. A 14. századtól kezdve a falvak folyamatos növekedése figyelhető meg, az ország területén azonban nem egyenletes ez a folyamat. Ahol erre a földrajzi tényezők leginkább helyett adtak (síkvidékek, főleg az Alföld területe), ott a falvak nagysága jelentős növekedést mutat, míg a hegyvidéki, vagy vízjárás által korlátolt települések megmaradtak apró, száz főt sem elérő településeknek. Jó példa erre Engel Pál kutatása Ung megyére, mely kimutatta, hogy a nagybirtokosok földjén lévő települések jóval népesebbek voltak a köznemesség birtokaiban lévőknél, egyúttal a régebbi, síkvidéki települések is közel kétszer nagyobb átlagos portaszámot mutatnak az újabb telepítésű hegyvidéki településekkel szemben. Számos helyen a vízjárás korlátozta a falvak növekedését, rengeteg vízparti település feküdt „szigeten”, olyan kiemelkedésen, melyet a kiömlő folyó körbeölelt az év egy részében. Sok helyen lezárta a település növekedésének útját a helyi földesúr kúriája és földjei, ezzel megadva a terjeszkedés irányát, vagy teljesen lekorlátozva a falu növekedési lehetőségét. (Maksay, 1971 [pp. 63-65.], Fügedi, 1992 [pp.42-43])

A 14. századra egyre nagyobb számban jelentkeztek az olyan, falvaktól elkülönülve épített nemesi kúriák, melyek létrejöttét nem kísérték falualapítások. Ennek fő oka a fejlődő termelési és igazgatási technikák voltak, erre a korra a nemeseknek nem volt szükséges

jobbágyokat közvetlen a hajlékuk mellé telepíteni, igényeiket e nélkül is ki tudták elégíteni. A kúriák mellett ekkor jelentek meg a majorságok, a nemesi mezőgazdasági termelőüzemek, melyeknek nem volt önálló lakossága, esetleg 1-2 család élt bennük. Egyes feltételezések szerint a -háza, -laka, -telke végű településnevek jó része ilyen mezőgazdasági üzemeket takart. A 14-15. században egyes jobbágyok is elkülönült lakóhelyekkel rendelkeztek. Itt szinte mindig a foglalkozásuk által megkövetelt különtelepülésről van szó, például ilyenek voltak a méhészek, akik leggyakrabban saját, 1-2 családot számláló lakóközösségükben éltek egy-egy falu határában. A 15. században megindult a Nyugat-Európába tartó élőállat export, mely a pásztorkodás, a rideg állattartás feléledését hozta magával. Ennek következtében megjelentek a pásztorok hajlékai, tanyái is az alföldi falvak határaiban. Sokszor nyílt új utca a növekvő lélekszám miatt, különösen, ha a régi, szalagfalus elrendezésre nem volt lehetőség. Ennek hatására a középkor végére számos több utcás faluval számolhatunk az országban. (Maksay, 1971 [pp. 66-70.])

A középkor folyamán (Maksay Ferenc becslése alapján) megközelítőleg 21 ezer település létezett Magyarország területén, ezek közül kb. 2000 szűnt meg valamilyen okból a mohácsi vész előtt. Itt a falupusztulás/faluelhagyás okai között nem csak a magyar középkor két nagy népességpusztító eseményét, a tatárjárást (1241-42) és a nagy pestisjárványt (1348-52) kell figyelembe venni, szerepet játszottak jelentős társadalmi-gazdasági hatások is. A falvak pusztulása különböző mértékű volt az országban. Az Alföld északi, tiszántúli részén fekvő megyékben mértéke elérte a 20%-ot, míg Erdély területén 1,5-10% között volt. Ezekből az adatokból két következtetés vonható le. Az első, hogy a pusztulás mértéke sokkal nagyobb volt a nyílt térségeken, ahol a hadseregek könnyebben mozogtak, és a járványok is könnyebben terjedhettek. A második, az adatokból megfigyelhető jelenség azonban azt mutatja, hogy a pusztulás főként a már településhálózattal rendelkező, korábban benépesült tájakat sújtotta nagyobb mértékben. Hunyad és Bihar vármegye jóval kisebb település pusztulást mutat a szomszédos megyéknél, ennek fő oka ezen megyék későbbi betelepülése. Az 1200-1350 közötti időszakban számos olyan apró, főként a nemesség létrejötté során kialakult falucsíra szűnt meg, mely a későbbi időkben életképtelennek bizonyult. Erre a korra tehető az Árpád-kor elejéről származó apró falvak egy részének megszűnése is. A 14. század második felétől jóval kevesebb falu elhalásról van információnk. Ennek oka a népesség vándorlásának átalakulása. Már nem egész falvak lakossága vándorolt el, csak a falu lakosságának egy része költözött át egy többet ígérő földbirtokos birtokára. A középkor végén jelentős belső migrációs hullám

zajlott, nem csak Magyarország, de egész Európa területén, a jobb megélhetési körülményeket biztosító települések felé. Ezzel összhangban az átlagos falunkénti lakosságszám folyamatosan csökkent, a 14. században 130 fővel, míg a 15. században 108 fővel számolhatunk. A 14-15. században létrejött mezővárosok összlakossága a középkor végére erős becsléssel 500 000 főre tehető, mely szinte mind falvakból, kistelepülésekről érkezett, onnan szívva el a népesség egy részét. A kor végére komoly népességvonzó hatást kezdtek gyakorolni az ország területén lévő királyi városok is. (Maksay, 1971 [pp. 82-86.], Fügedi 1992 [pp.48])

10. ábra: A középkor során elpusztult települések Szatmár vármegyében

A magyar városfejlődésnek a tatárdúlás komoly lökést adott. A támadó seregekkel szemben a kőfallal megerősített városok közül több is sikerrel védekezett, így IV. Béla további településeket ruházott fel városi kiváltságokkal. Tette ezt azért is, mert az erősödő bárókkal szemben a városokra a király, mint szövetségesre számíthatott, ez a következő évszázadokban is így maradt. Ennek köszönhető, hogy IV. Béla halála után se lassult a városi kiváltságok adományozása. A 13. század végére már 50 fölé nőtt a valamilyen városi kiváltságban részesült települések száma. A 14. század közepére a városi kiváltságokat nyert települések száma annyira megnőtt, hogy szükségessé vált köztük különbséget tenni. Ennek alapjául a városfal megléte szolgált. A fallal övezett városok a „civitas”, magyarul „kulcsos város” nevet kapták, míg a fallal nem rendelkezők az „oppidum”, „mezőváros” kategóriába tartoztak. A középkor végére 30 királyi várossal, 30 földesúri várossal, és több mint 800

mezővárossal számolhatunk. Városaink népessége nem érte el a tőlünk nyugatra lévőkét. Az ország legnépesebb városa Buda volt, melynek lakossága a középkor végén becslések szerint nem lehetett nagyobb 15 000 főnél. Budát követte Kassa, 7500, és Szeged, 7000 lakossal, Kolozsvár és Pozsony 5000 fő körüli polgárnak adott otthont, a többi magyar város ezeknél kisebb volt. (*Fügedi, 1992 [pp.49-50], (Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 [pp. 33-35],[17])*)

A mezővárosok fejlődése a 14. századtól fogva töretlen. A század végén még csak 50 ilyen településről tudunk, míg egy évszázaddal később már 800-ra nőtt a számuk. Ezen települések zömében mezőgazdasággal foglalkoztak, kézműves iparuk alacsony szinten állt, ez is megkülönböztette őket a főleg iparos királyi városoktól. Szinte minden ilyen település magánföldesúri kézben volt (néhány királyi mezővárosról is tudunk, ilyenek voltak a máramarosi és az erdélyi sóbánya mezővárosok). A mezővárosok a bennük élők számára sokkal jobb megélhetést nyújtottak a falvaknál, így folyamatosan vonzották magukhoz a környező települések lakosságát. A földesurak is érdekelték voltak létrehozásukban, hiszen komoly anyagi hasznot hoztak az ilyen települések. (*Maksay, 1971 [pp. 82-86.], Engel–Kristó–Kubinyi, 1998 [pp. 36-37], [17])*)

A tatárjárás hatására a magyar várépítészet gyökeresen átalakult. Az eddig jellemző földvárakat felváltották a kőből épült erősségek. A várakra épült a tartományurak uralma, ezek elfoglalásával biztosította Károly Róbert is hatalmát. Ekkora alakult ki a várbirtok, a vár és a hozzá tartozó települések alkotta birtoktest, innentől a vár eladományozása a teljes váruradalom tulajdonváltását jelentette. Az országban a 14. század közepén közel 300 vár állt, melynek több mint a fele királyi kézben volt. A magyarországi várépítészetben jelentős újítást hozott Nagy Lajos, és az általa épített diósgyőri és zólyomi vár. Innentől ezek a létesítmények nem csak védelmi szempontokat láttak el, hanem reprezentációs, és kényelmi igényeket is ki kellett elégíteniük. A hatalmas királyi várállomány Lajos halála után gyorsan erodálódott, a század végére a király halála kori 150 várból csupán 65 maradt királyi kézen. A megerősödött nagybirtokos nemesség új várépítési hullámba kezdett, mely során korábbi váraikat kényelmesebb, fényűzőbb épületegyüttesekké fejlesztették. Egyúttal a megjelenő török ellen a déli határ mentén kiépült a kétsoros határvédelmi várrendszer. A 14. századtól jelentek meg a kastélynak mondott épületek, melyek megjelenésükben kisebb várakra hasonlítottak. Ilyen épületekből a középkor végéig közel 500 épült az országban. A királyi várállomány folyamatosan erodálódott a 15. század folyamán, 1498-ban csupán 26 királyi vár volt, a mohácsi csata idejére a királyi várak száma 20 alá csökkent. (*Szabóky, 1996 [pp. 8-14.]*)

2.2. A középkori településhálózat kartográfiai kategorizálása

2.2.1. Ábrázolási módszer, kategorizálási alap választása

Ha a középkori településhálózatot papír alapú térképen kívánjuk ábrázolni, először meg kell határoznunk a készítendő térképmű méretarányát. Itt abból az alapvetésből kiindulva, hogy minden települést ábrázolnunk kell, és a középkorban a települések a mai településhálózatnál sűrűbben helyezkedtek el, hamar belátható, hogy egy közepes méretarányú (pár százezres) térképmű elkészítésére van szükségünk. Ahhoz, hogy a középkor során létezett összes települést névvel, jól olvashatóan térképre szerkeszthessük az ideális méretarány a 2–300 ezres. Itt érdemes a középkori Magyarország méreteit számszerűsíteni. A középkori ország nyugat–kelet irányú kiterjedése közel 950 km, észak–déli kiterjedése a bánágokat nem számolva megközelítőleg 575 km, a bánágokat is figyelembe véve több mint 650 km, és abban az esetben, ha a legdélibb, ténylegesen Magyarország részét képező területet, Ragusa (ma Dubrovnik) városát vesszük figyelembe, akkor ez a távolság közel 775 km. Ezekből a méretekből hamar egyértelművé válik, hogy a fent vázolt méretarányban csak több szelvényből álló térképművön ábrázolható a teljes településhálózat. Ezért a középkori Magyar Királyság minden településének ábrázolását vagy vármegyénként valósítjuk meg, vagy szelvényezett formában, mely esetben egy szelvényezett atlasz készítése a legkézenfekvőbb megoldás. (Klinghammer–Papp-Váry, 1985 [pp. 21])

A középkori településhálózat térképes reprezentációjának megvalósításához szükséges kiválasztanunk a települések megjelenítési módját. Itt alapvetően a településjellel való ábrázolás (jelmódszer) és az alaprajzi ábrázolás (felületi módszer) között kell választanunk. Alaprajz-szerűen, a források szűkössége miatt, csak a várakat, néhány jelentősebb várost, esetleg egy-két jól leírt falut tudunk rekonstruálni, azonban ezek zöme annyira kis méretű volt (egy átlagos középkori vár alapterülete ritkán nagyobb 100x100 méternél, még a legnagyobb városok se voltak nagyobbak pár négyzetkilométernél), hogy ábrázolásuk csak nagy méretarányú térképen lehetséges. A térképi ábrázolás minimális mérete, felületek esetén 1 négyzetmilliméter, ez 1:200 000 méretarány esetén 200x200 méteres minimális felületet jelent, azonban könnyen belátható, hogy egy ekkora felületként ábrázolt település körvonalai nem lennének beazonosíthatóak. Ezért egy egész országot bemutató térképmű esetében mindenképp a településjelek használata az előnyös megoldás.

A jelmódszer a térképi ábrázolási módszerek közé tartozik, települések esetében akkor jön elő, mikor a települések mérete, a térkép méretarányának csökkenése

következtében eléri a generalizálási küszöböt, és szükségessé válik emiatt, minőségi generalizálást végrehajtva, áttérni egy, a településeket minőségük szerint bemutató jelábrázolásra. A jelmódszeren belül a településjelek a pontszerű jelek csoportjába tartoznak, így a településünk helyzetét a jel középpontja, minőségi jellemzőit a jel színe, formája, mennyiségi jellemzőit a jel mérete határozza meg. Ez egy településjel esetében azt jelenti, hogy a jelentősebb települést nagyobb méretű, erősebb színű jellel érdemes ábrázolni, mely első ránézésre rávonzza az olvasó tekintetét a településre, mintegy kiemelve azt a többi, kevésbé jelentős helység közül. (Klinghammer–Papp-Váry, 1985 [pp. 33-47], Klinghammer, 2010 [pp. 151-157, 172-175])

A településhálózat jelmódszerrel való bemutatásának alapfeltétele a kategorizálás. Számos módon lehetséges ennek elvégzése, többek között lélekszám szerint, közigazgatási funkció szerint, jogállás szerint lehet csoportosítani a településeket. A középkorról rendelkezésre álló tudásunk azonban komoly korlátokat állít elénk. Nagyon kevés településnek ismerjük a lakosság számát, azokat se pontosan, és nem egy adott időben. Emiatt szinte lehetetlen a településeket népességük alapján bármilyen kategóriába szervezni. A mai értelemben vett közigazgatási funkciók a középkorban nem léteztek, az ország fővárosa a király székhelye volt, ezt IV. Béla koráig szokás Esztergomba, utána Budára tenni, azonban királyaink közül több időzött más városokban, tartotta udvarát huzamosabb ideig máshol. Ilyen települések közül legjelentősebb Visegrád, mely Károly Róberttől egészen Mátyásig királyi rezidencia volt. A kisebb közigazgatási egységeknél még inkább elmosódik a központ fogalma. A megyéknek adminisztratív központja nem volt, bár a megyegyűléseket néha évtizedekig ugyanott tartották, ám ezt a szokásjog alapján, nem valamilyen írott törvény szerint tették. A járásoknál még ilyen központokat sem tudunk elkülöníteni. A középkor társadalmi rendjének leginkább megfelelő, legteljesebb és valósabb képet adó kategorizálási elv a települések kiváltságaik, és gazdasági jelentőségük alapján való kategorizálás, egy, az adott korra igazított jogállás szerinti kategória rendszer létrehozása. ([18])

2.2.2. A településhálózat kategorizálási ismérvei

A középkori településhálózat alapelemei a jobbágyság települései, a falvak voltak. Ebbe a csoportba tartozik a településállomány több mint 90%-a. A falvakon belüli kategorizálás komoly problémákba ütközik. Ugyan sok faluról áll rendelkezésünkre valamilyen adóösszeírás, melyből kapunk egy településre eső portaszámot, azonban ezek az összeírások időben rendkívül differenciáltak és hiányosak. A portaszám koronként és területenként eltérő

népességszámot jelent, így csak nagy körültekintéssel használható fel. Egy a 14. századból származó 20 portás falu lakossága minden bizonnyal alacsonyabb volt egy 15. század végi 15 portásénál, hiszen addigra a porták osztódása jórészt lezajlott az országban. Másik lehetőség a településeket templom megléte vagy meg nem léte alapján két csoportba osztani. Ebben az esetben még kevesebb információval rendelkezünk. Az ország mai területére rendelkezésre áll dr. Timár Péter, a "Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára", mely az összes jelen tudásunk szerint létezett templomot, és a róluk fellelhető információt tartalmazza. Ilyen kategorizálást csak egy adott időpillanatot bemutató térképen érdemes használni, hiszen a templomépítések végigkísérik a középkort, így információtartalommal csak akkor bírnak, ha egy adott dátum esetén akarjuk reprezentálni az országot. Másik kategória képzési lehetőség a falvak közül külön kategóriába rakni a vásárhelyeket, a piacos falvakat. Ebben az esetben a problémát az jelenti, hogy e vásáros helyek meglétét sokszor csak egy okleveles forrás támasztja alá, így nem lehetünk biztosak bennük. Összegezve megállapítható, hogy a faluhálózatot kategóriákra osztani az egész középkori ország területre, és egy hosszabb időintervallumra következetesen nem érdemes.

A városok esetében annak meghatározása, hogy mely települések minősültek a középkorban városnak önmagában is sokrétű problémakör, melyre tökéletes válasz nem adható. Werbőczy Hármaskönyve szerint „városnak nevezünk mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre kiváltságokkal bír.” Amennyiben a város = polgárok lakhelye alapvetésből indulunk ki úgy a középkori Magyarországon csak a 30 szabad királyi város tekinthető városnak, hiszen csak ezen települések lakói élveztek igazi polgárjogokat. A középkor végén királyi kézben maradt városok a következők voltak: a nyolc szabad királyi város: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bátfá, Eperjes és Sopron, ezen kívül Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szakolca, Kisseben, azz ún. alsó-magyarországi bányavárosok: Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecebánya, Újbánya, Bakabánya, Libetbánya, Bélabánya. Erdélyben királyi város volt Nagybánya, és Kolozsvár, valamint az erdélyi szászok városai, Beszterce, Brassó, Medgyes, Nagyszeben, Segesvár, Szászsebes és Szászváros, és Szlavóniában Zágráb királyi része. Magának a városnak számos tudományos definíciója létezik, azonban egyik se általános értelmű, mely minden esetben megállja a helyét. A földrajzban számos a várost funkciói szerint elkülönítő definíció létezik, a történelemtudományban a várost sokszor az

iparos, árutermelő központtal azonosítják. (Csukovics-Lengyel, 2005 [pp. 9-17], Werbőczy, 1990 [pp. 492-493])

A városok kategóriákba rendezése során a középkor során fennálló elkülönítésükből kell kiindulnunk, miszerint vagy *mezővárossal* („oppidum”) vagy *szabad királyi várossal* („civitas”) van dolgunk. Ezen városkategóriák feloszthatók részkategóriákra. Azonban számos forrásban a „civitas” kifejezést használják olyan városok esetében melyek nem számíthatók a szabad királyi városok közé, itt a kifejezés pusztán a települések jelentőségét, magas városiasodási szintjét mutatja. A szabad királyi városok közé sorolhatók az ún. „hét (1480-tól nyolc) szabad királyi város” vagy *tárnoki város*, mely jogi ügyeiben közvetlenül a tárnokmesterhez fellebbezhetett. Rangban ezeket követték a *személynöki városok*, melyek peres ügyeiket a személynöki széken fellebbezheték. A szabad királyi városok közé tartoztak még a *bányavárosok* és az *erdélyi szász városok*. A szabad királyi városok a törvény szerint fallal kellett, hogy rendelkezzenek, így nem tartozik ebbe a kategóriába Szeged, mely minden más tekintetben megfelel a kritériumoknak. Léteztek királyi mezővárosok is, és királyi földesúri városok, pl. Szatmár. Egyes esetekben a királyi város összeépült a mezőváros kategóriába tartozó várossal, erre jó példa Esztergom, ahol a királyi városon kívül létezett egy érseki város is, továbbá a település mai határain belül több mint egy tucat falu. A királyi városi jogállás nem volt állandó a középkor során, számos város elérte azt, majd az idők során kiváltságai ellenére eladományozásra került. Itt meg kell említeni, hogy az Árpád-kor végén, amikor még csak egy féle városfogalom létezett, 79 helységet jelöltek városnak. A további adományozások magakadályozására a középkor végén már a városok elidegeníthetlenségét törvény (1514. évi III. törvénycikk) mondta ki. Így a királyi város kategória lehatárolása mind időben, mind a települések tényleges besorolásában tág határokat enged. A térképre vitelük esetén figyelni kell nemcsak a készítendő térkép által bemutatni kívánt időállapotra, de a térkép céljára is, és ez alapján dönteni egyes városok (pl. Szeged) besorolásáról, esetleg megkülönböztetni a fallal kerített és a fallal nem rendelkező városokat. ([20])

A kategorizálás további problémás részeit képezik a *földesúri városok*, melyek sokszor nem maradtak el jelentőségükben a királyiaktól, csupán tulajdonosuk személyében különböztek tőlük. Ezen települések a királyi városokhoz hasonló úton jöttek létre, azonban mindazon jogokat, melyet máshol a király gyakorolt, itt a várost birtokló földesúr bírta. Ilyen települések főleg az egyházi központokban, nagyobb egyházi birtokokon jöttek létre, hiszen a püspökök, érsekek, szerzetesrendek előszeretettel járták ki a királynál birtokaik felett ezt

az „immunitási kiváltságot”. A középkori forrásanyagban megkülönböztetésre kerülnek a püspöki székhelyek, melyek „civitas”ként szerepelnek, míg a többi egyházi várost a „villa” szóval jelölték. Ilyen püspöki székhely volt: Vác, Eger, Győr, Várad, Csanád és Esztergom. Egyházi központban létrejött városokon kívül létrejött pár hasonló település magán földesúri birtokon is, ezek: Komárom és Kőszeg. ([19],[20])

A *mezővárosok* kategorizálása jóval nehezebben feloldható problémakört képez, mint a királyi városoké. Maga a mezőváros kifejezés jelentős mennyiségű, nagymértékben eltérő méretű és fejlettségű települést takar, hiszen tartoztak ide egyes királyi városokat meghaladó méretű települések (Debrecen, melyet egyes okiratokban Civitasnak neveznek), és a falvaknál alig nagyobb helységek is. A középkorban nem léteztek a királyi városokéhoz hasonló kategóriák a mezővárosokon belül, bár a földesúri városokat szokás a mezővárosok részének tekinteni, hiszen azok lakói is jogilag jobbágyoknak számítottak. További probléma a mezővárosokkal kapcsolatban, hogy nem minden vásáros hely vált mezővárossá, ellenben voltak vásártartás nélküli mezővárosok is. A fent vázolt okokból kifolyólag a *mezővárosokat* térképen érdemes egy kategóriával ábrázolni, esetleg a *földesúri városokat* kiválogatni közülük és külön kategóriaként szerepeltetni. ([20])

Amennyiben nem, esetleg nem csak a középkorban létezett kategóriákat kívánjuk felhasználni, úgy több kutató által kidolgozott városkategorizálási módszer áll rendelkezésre. Talán a legismertebb és legjobban kidolgozott Kubinyi András kategorizálása, mely 10 változót, és változónként 6 kategóriát használ, ezekből épít egy pontrendszert, majd a városokat a kapott pontok alapján osztályozza. Az általa a „centrális helyzet” meghatározására létrehozott rendszer alkalmas lehet önmagában is a középkori városhálózat térképi kategorizálására, de lehetséges kiegészítő módszerként használni, ez esetben főleg a mezővárosok 800 tagú tömbjét tudjuk részhalmazokra bontani. Kubinyi vizsgálatából kiderült, hogy a 800 mezővárosból kb. 140 olyan volt, melyeknek centrális helyzete megfelel a városokénak, így létrehozható egy „*jelentős mezőváros*” kategória. Kubinyi a saját kategorizálásában a következő csoportokat különítette el: 1. elsőrendű városok; 2. másodrendű városok; 3. kisebb városok, valamint jelentős városfunkciót ellátó mezővárosok; 4. közepes városfunkciót ellátó mezővárosok; 5. részleges városfunkciójú mezővárosok; átlagos mezővárosok vagy mezővárosias falvak; 6. jelentéktelen mezővárosok, valamint központi funkciót ellátó falvak. Ez a kategorizálás talán a legteljesebb, ami a fennmaradt források alapján készült a középkori Magyarország településeire. Ezeket a kategóriákat felhasználva lehetséges a városok *nagy, közép és*

kisváros kategóriába sorolása, továbbá a város és a falu között álló települések egy kategóriába sorolása, mely kategóriát a német „*Minderstadt*” kifejezéssel jelöli a szakirodalom. Kubinyi munkájának tökéletesítésére az évek során számos javaslat érkezett, többek között Kristó Gyula és Richard Marsina részéről, azonban e javaslatok alapján tudomásom szerint nem történt meg az ország településeinek Kubinyiéhoz hasonló kategorizálása. (Csurkovics–Lengyel, 2005 [pp. 9-45.],[20])

A középkori településhálózathoz tartozik két, a mai szemmel nézve szokatlan csoport, a várak és a kolostorok csoportja. A várak talán a középkor legismertebb épületegyüttese, egyféle jelképei ennek az időszaknak. A településhálózatban való szerepeltetésüket több tényező is szükségessé teszi, egyrészt a várak állandó lakhelyül szolgáltak a vár birtokosának és családjának, valamint az őket szolgáló embereknek. Másfelől birtokközpont funkciót is betöltöttek, egy nagyon sajátos középkori „közigazgatási központnak” lehet őket tekinteni. A kategorizálásukra csak akkor van szükség, ha ezt valamilyen céltematika indokoltá teszi, pl. be kívánjuk mutatni a királyi hatalom hanyatlását a 15. század elején. Erre a célra tökéletesen alkalmas a várhálózat bemutatása 3 kategóriában:

1. a Nagy Lajos halálakor földesúri kézben lévő várak
2. a Mátyás megkoronázásig királyi kézben maradt várak
3. az eltelt 70 év alatt eladományozott várak

Lehetséges lenne a várakat fizikai jellemzőjük szerint csoportosítani, azonban egy ilyen kategorizálás inkább zavart keltene az olvasóban, mint információval látná el. A várakat építési módszerük alapján sem szerencsés a térképen kategorizálni, mert szinte minden vár folyamatos átépítéseken ment keresztül, mely során pl. földvárból kővárrá vált.

A kolostorok térképen való ábrázolását a várakkal hasonló helyzetük indokolja. Némely kolostor lakóinak száma meghaladta az átlagos falvak lakosságszámát, másrészt számos kolostor rendelkezett földekkel, falvakkal, melyeknek uradalmi központjául szolgált. A kolostorok kategorizálására több szempontot is figyelembe vehetünk. Egyfelől komoly különbségek vannak a 11-12. században alapított és az őket követő kolostorok fizikai megjelenésében. A korábbi kolostorok a településektől elkülönülve jöttek létre, ezért térképen való ábrázolás során jól elkülönülnek, a településhálózatól. A későbbi alapítású kolostorok, a koldulórendek kolostorai, melyek már főként a városokban jöttek létre, így

nem jelentkeznek önálló településként. Egy másik kategorizálási lehetőség a kolostorok esetén a „rendek” alapján való kategorizálás. Ez esetben a kolostorokat megkülönböztethetjük az alapján, hogy melyik szerzetesrendhez tartoztak.

2.3. Jelkulcs példák a középkori településhálózatra

Az előző fejezetben ismertetett kategorizálási lehetőségeket felhasználva létrehozható egy, a középkori Magyarország településeit bemutató, térképmű jelkulcsa. A jelkulcs elkészítése során elsődleges szempontnak kell lennie a térképkészítő számára a térkép céljának, és az alapján dönteni a települések kategorizálási módjáról.

Abban az esetben, ha a térképmű célja egy több évszázados időszak (pl. Árpád-kor, egyes házi királyok kora stb.) vagy az egész magyar középkor településeinek bemutatása, akkor az alábbi tényezőket kell figyelembe venni.

A településeket nincs értelme sok kategóriába sorolni, hiszen a településeknek az évszázadok alatt sokszor változott jogállásuk. Legtöbb esetben felsőbb kategóriába léptek, azonban néha ennek ellenkezője valósult meg, elvesztették kiváltságaik egy részét, így visszább csúsztak az ez alapján létrehozott kategóriákban. Célszerű egy hosszabb időtáv bemutatása során, a települést a legmagasabb elért kategóriájával reprezentálni, akkor is, ha azt csak rövid ideig élvezte. A legbiztosabb, leghelyesebb megoldásnak így a falu, mezőváros, szabad királyi város nagy fogalmi kategóriák használata tűnik, melyet kiegészítünk a kolostorokkal és a várakkal.

11. ábra: Egy, teljes középkort reprezentáló térkép településeinek jelkulcsa

Ha egy adott időpillanatban vagy rövidebb időszakban akarjuk a településhálózatot bemutatni, úgy már lehetőségünk nyílik a települések részletesebb kategorizálására. Ha a középkor végének településhálózatát akarjuk bemutatni, úgy a következő részkategóriákat képezhetjük: a szabad királyi városok között megkülönböztethetünk tárnoki, személynöki, szász és bányavárosokat, a mezővárosokat nemesi városra és egyéb mezővárosra bonthatjuk, míg a falvak közül megkülönböztethetjük a vásárhellyel rendelkezőket és nem rendelkezőket. Ezekkel a kategóriákkal, sokkal részletesebben bemutatatható a településhálózat, azonban ha ezt a felosztást használjuk egy hosszabb időszávr, akkor következetesen ki kell alakítanunk és alkalmaznunk az időközben kategóriát lépő települések besorolását.

Falvak :

- Falu
- ⊙ Vásártartó falu

Mezővárosok :

- ◇ Mezőváros
- ⬠ Nemesi város

Vár

Szabad Királyi városok :

- ◆ **SZÁSZ VÁROS**
- ◆ **KIRÁLYI BÁNYAVÁROS**
- ◆ **SZEMÉLYNÖKI VÁROS**
- ◆ **TÁRNOKI VÁROS**

Kolostor

12. ábra: „A Magyar Királyság települései Mátyás halálakor” térkép lehetséges jelkulcsa

A településhálózat jelkulcsát elláthatjuk számos tartalom bővítő tematikus elemmel, azonban ezek alkalmazása is szinte mindig egy rövidebb időszak bemutatásakor ajánlott, hiszen az évszázadok során ezek is változásokon mentek keresztül. Ilyen elemek lehetnek: az egyházi közigazgatás székhelyei, a várak különböző kategóriái, a kolostorok szerzetesrendek szerinti bemutatása, a templommal rendelkező falvak külön kategorizálása.

Az egyházi közigazgatás a középkor során elég állandó és centralizált volt ahhoz, hogy azt térképen ábrázolhassuk. A közigazgatás három kategóriája a következő: *érsekségek, püspökségek, főesperességek*. Ezek székhelyei évszázadokig állandók voltak, így ezek jelzése egy térképművön komoly információbővítő hatással rendelkezik. A településhálózatot bemutató térképen érdemes egy olyan tulajdonság változtatásával jelölni ezeket, melyet amúgy nem változtatnánk, mint például a településnév színét.

Érseki központ

Püspöki központ

Főesperesi központ

13. ábra: Egyházi igazgatási központok térképes megjelenítése

A várak esetleges kategóriáinak jelölése csak egy rövidebb időszakot bemutató térkép esetén előnyös. Létrehozhatunk a vár építési módja alapján kategóriákat (földvár, kővár) és a tulajdonosa alapján is kategóriába rendezhetjük az erősségeket.

Várkategóriák

Építési anyag szerint :

 Kővár

 Földvár

Tulajdonos szerint :

 Királyi vár

 Földesúri vár

 Eladományozott vár

12. ábra: Példák várkategóriák jelkulcsára

A kolostorok szerzetesrendek szerinti kategorizálása során figyelembe kell venni, hogy több mint egy tucat szerzetesrend létezett a középkori országban, így a kolostorjel változtatásával való elkülönítésük nem szerencsés. Előnyösebb magyarázónévvel való megírásuk, ezzel elkerülve a tíznél is több színekombináció okozta olvasási nehézségeket. A templomos falvak külön jelölésére két eset kínálkozik. Elsőként, ha a településhálózatot egy adott időpillanatban ábrázoljuk és az ebben a pillanatban létező templomokat mutatjuk be, másodsorban, ha magyarázónévként szerepeltetjük a templom építésének dátumát is.

Kolostor

Falu

13. ábra: Szerzetesrendek és templomos falvak lehetséges jelkulcsi megjelenése

Amennyiben nem a középkori jogi besorolás alapján akarjuk a településhálózatot kategorizálni, úgy érdemes Kubinyi András kategorizálásából kiindulnunk. Ez nyolc településkategóriát ad, melyeket a térkép céljának megfelelően összevonhatunk. További csoportosításuk nem szerencsés, hiszen a kategorizálás alapjául szolgáló pontrendszerben lévő esetleges hibák miatt könnyen hamis képet hozhatunk létre.

- Központi funkció nélküli falu
- Jelentéktelen mezőváros, központi funkciót ellátó falu
- Átlagos mezőváros, mezőváros jellegű falu
- ⊙ Részleges városfunkciójú mezőváros
- Közepes városfunkciójú mezőváros
- Kisebb város, jelentős városfunkciójú mezőváros
- MÁSODRENDŰ VÁROS
- ELSŐRENDŰ VÁROS

14. ábra: Középkori településhálózat jelkulcsa Kubinyi András kategóriái alapján

3. A középkori Magyarország településeinek adatbázisa

3.1. Az adatbázis használatának előnyei, a felé támasztott követelmények

Napjaink igényeinek kielégítésére egy, a középkori településhálózatot reprezentáló térképmű esetében a településhálózat adatbázisban való tárolása elengedhetetlen. A háttéradatbázis létrehozása lehetővé teszi a településről rendelkezésre álló teljes adاتمennyiség tárolását, kitágítja a majdani térképmű információtartalmát. A hagyományos, papír térképek által hordozott „Hol volt? Mi volt a település neve? Mi volt a település jogállása?” információkat a rendelkezésre álló történelmi adatok felhasználásával számos egyéb ismerettel bővíthetjük. Ilyen plusz információ: a település első említése, megszűnésének ideje, földesura egy adott időben, jogállásának fejlődése, portaszámra vonatkozó adatok, stb. Egy, a középkori Magyarország teljes településhálózatát tároló geoadatbázis felhasználhatósága hihetetlen széleskörű. Alkalmas oktatási, reprezentációs segédanyagnak, tudományos (történelmi, társadalomtudományi, földrajzi) kutatások alapanyagául, hogy csak a fontosabbakat emeljem ki.

A középkori települések geoadatbázisának egyik aspektusa a középkor során létezett települések térbeli elhelyezése. A települések az adatbázis és a lokalizáció szempontjából kétfélek lehetnek: a mai napig létezők és a középkor óta megszűntek. A ma is létező települések adatbázisba foglalása egyszerűbb (bár korántsem annyira, mint elsőre tűnhet), míg a középkor óta elpusztult települések térképre vitele meglehetősen problémás. Itt az elmúlt 150 évben számos szakember által elkészített történelmi földrajzi műre támaszkodhatunk, mint forrásanyagra. A felhasznált alapanyagok egyrészt a lehető legbővebbnek, a történész társadalom és a nagyközönség által a leginkább elfogadottnak és lehetőleg a legmodernebbnek kell lennie.

Az adatbázis létrehozása során célszerű az internetes megjelenítés szempontjait is figyelembe venni. Erre leginkább a végeredmény (a térkép, esetünkben webtérkép) jövőbeli felhasználhatóságának és elérhetőségének bővítése miatt van szükség. A webes publikáció főképp a térképmű ismeretterjesztési, oktatási értékét növeli, egyúttal lehetőséget ad arra, hogy a későbbi fejlesztéseket, új adatokat, esetleges javításokat könnyebben eljuttassa a készítő a nagyközönséghez.

3.2. A középkori települések forrásai

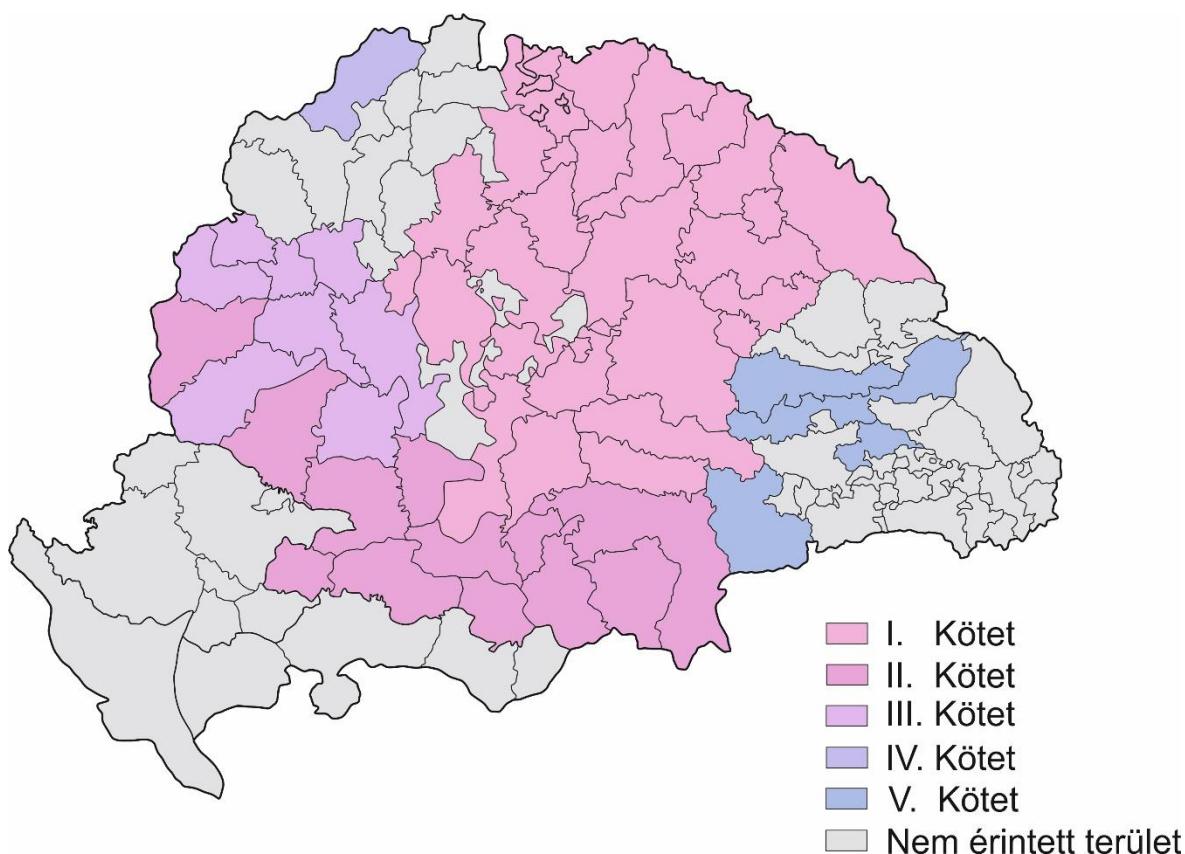
3.2.1. Történeti földrajzi művek

A középkori településhálózatról ránk maradt információk jó része a több, mint 500 év alatt kiadott oklevelekben lelhető fel. Ennek az oklevélanyagnak az elemzését végezték el az elmúlt két évszázadban különböző szakemberek, akik eredményeiket a történeti földrajznak nevezet tudományág keretében osztották meg a nagyközönséggel. A Pannon Enciklopédia definíciója alapján: „A történeti földrajz a természeti környezet, a társadalom és a gazdaság múltbeli változásait vizsgálja történeti források és számos más tudományterület eredményei alapján.” Magyarországon az első ilyen munkát Kovachich Márton György végezte, műve (Lexicon antiquae Geographiae Hungariae) 1800-ban jelent meg, azonban az azóta eltelt több mint két évszázad alatt sem készült el az egész Kárpát-medencét teljesen feldolgozó mű. A számunkra legfontosabb történeti földrajzi munkák Csánki Dezső és Györffy György művei. ([21])

1890-1913 között végezte Csánki Dezső kutatómunkáját, melynek eredményeként elkészült a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című négy kötetes műve. Ez a mű gr. Teleki József „A Hunyadiak kora Magyarországon” című munkájának részeként íródott, annak folytatásának, lezárásának tekinthető. Teleki Józsefet korai halála (1855) meggátolta az általa elkezdett munka befejezésében, ennek a feladatnak a befejezésére kérte fel a Magyar Tudományos Akadémia Csánki Dezsőt. Az elődje által ráhagyományozott anyagot 50-nél is több levéltár anyagával egészítette ki. Ebben a kötetben megtalálhatóak 23 egykori vármegye várai, városai, mezővárosai és fontosabb helységei. Csánki köteteiben külön szedve megtaláljuk az egyes vármegyében lévő várakat, városokat, helységeket, a megye főbb birtokosait, és egy bevezetőként szolgáló rövid ismertetőt, mely többek között az adott megye határaival is foglalkozik. Egyúttal a városok és helységek leírásában szerepel, ha egy település területén létezett kolostor, így e helyekről is tárol információt. Csánki feldolgozta az ország jelentős részét, szinte teljesen olyan területeket, melyekkel Teleki nem foglalkozott, azonban az általa előállított anyagban is vannak hézagok, főleg Erdély területén. A fő művén kívül élete során elkészítette még Kőrös vármegye (Szlavónia) anyagát is. Munkáját halála után többen is kiegészítették. Fekete Nagy Antal munkája a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” IV. számú köteteként jelent meg 1941-ben, amely Trencsén vármegyéjét dolgozza fel. Bakács Béla 1971-

es keltezésű munkájában Csánki munkájának folytatásaként jelentette meg Hont vármegye török előtti történelmi földrajzát feldolgozó művét. ([22])

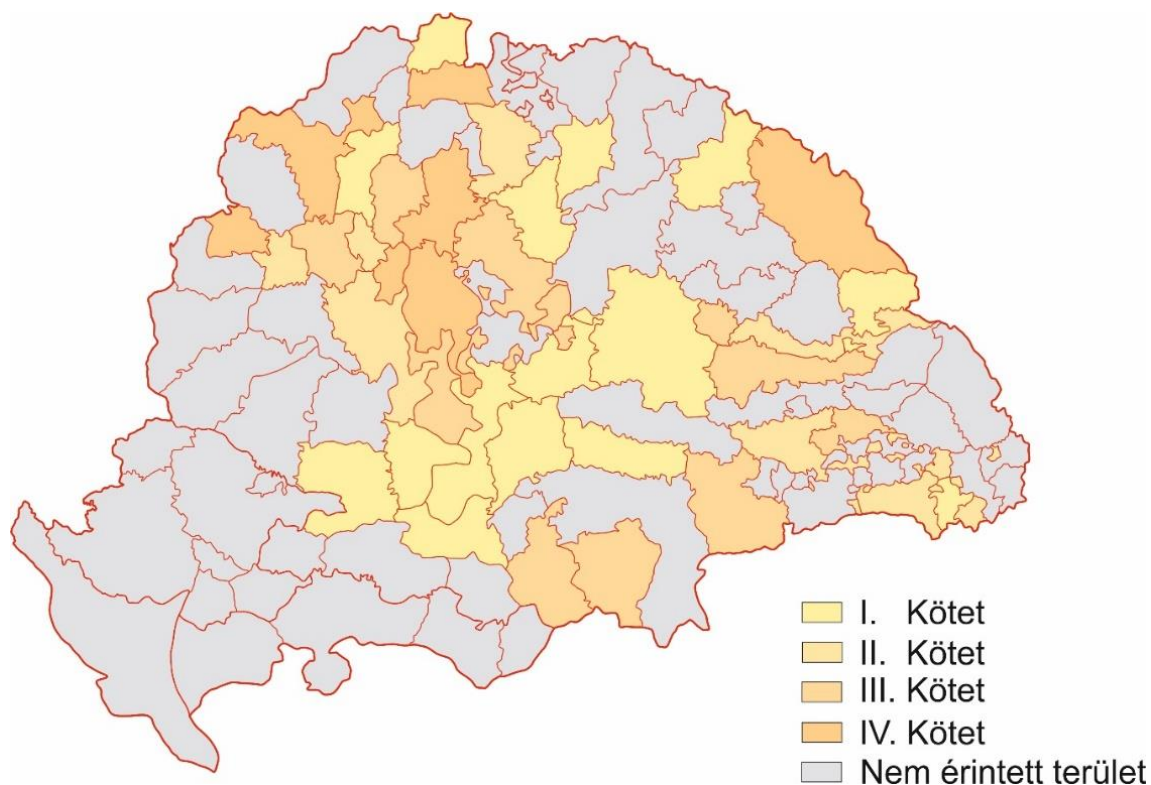
A „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” hatalmas jelentőségű forrásanyag, melynek felhasználása egy, a középkori Magyarország településeit bemutató térkép esetében erősen ajánlott. Azonban a mű rendelkezik olyan problémákkal, melyeket érdemes szem előtt tartani. Egyrészt több mint 100 éves, és azóta számos új oklevél került elő, régészeti vizsgálatok is nagyszámú települést tártak fel, melyek értelemszerűen ebben a munkában nem szerepelnek. Másrészt, sok kutató kérdőjelezte meg Csánki mezővárosait, sokan érvelnek amellett, hogy Csánki sok olyan települést is városként ír le melyek nem illenek bele ebbe a kategóriába. A mára elpusztult települések lokalizálhatósága problémás, sok a kötetekben szereplő településhez nem sikerült semmilyen helyadatot fellelnie.

15. ábra: Csánki Dezső által feldolgozott vármegyék

Csánki Dezső munkája után közel 50 évig nem készült nagyobb méretű történelmi földrajzzal foglalkozó, a középkori Magyarországot feltáró munka. Ezen változtatott Györffy György és műve „Az Árpád-kor történelmi földrajza”. Ebben a honfoglalástól (egyres

esetekben még korábbi) az 1332-37. évi pápai tizedlajstromig tartó időszakot vizsgálja. A tágan értelmezett történelmi határok a forrásanyag következményei, hiszen ahol létezett írott Árpád-kor előtti anyag, ott az felhasználásra került. A pápai tizedlajstrom pedig az első, egész országot érintő, egyidőben készült összeírás. Továbbá fontos megjegyezni, hogy az Árpád-kor három évszázadáról közel azonos mennyiségű oklevelünk maradt fent, mint az Anjou-kor első pár évtizedéről. A mű ábécérendben halad végig a 14. század elején létezett vármegyéken, ahol először ismerteti a vármegye történeti földrajzát, utána következik a vármegye helységeit ábécé-sorrendben felsoroló rész. A településeken belül nincs kategorizálás, a városok, várak, falvak egy egészet alkotnak. Ennek a munkának a jelentősége nemcsak abban áll, hogy egységes elvek alapján mutatja be az egész középkori Magyar Királyságot (nem tartozik a feldolgozott területek közé Szlavónia, Horvátország és a bánságok, de a 13. században az ország magterületének részét képező Szerém, Pozsega, Valkó és Verőce vármegyék igen), hanem abban hogy, hatalmas mennyiségű okleveles és egyéb történelmi anyagot dolgozott fel kutatómunkája során a szerző. Györffy nem tudta életében befejezni az egész középkori ország feldolgozását, négy kötet jelent meg, az első kötet 1966-ban, míg a negyedik 1998-ban. Az utolsó feldolgozott vármegye Pilis, így az ábécében ezt követő vármegyék anyagai kéziratosan maradtak csak fent. (Györffy, 1987, [23])

16. ábra: Györffy György által feldolgozott vármegyék

Történelmi térkép készítése szempontjából a Györffy-kötetek óriási jelentőséggel bírnak. A megyék általános leírása lehetővé teszi, hogy ne csak a településhálózatot vegyük fel a térképre, de korhű táj- és víznévanyag, megfelelő megyehatárrajzzal, korabeli úthálózattal és vízrajzzal lássuk el az elkészíteni kívánt alkotást. Györffy a feldolgozott megyéknek elkészítette a térképeit is, így ezek az 1:300 000 méretarányú művek felhasználhatóak alapanyagként egy térképmű készítése során. A térképek problematikáját adja részleges szigettérkép jellegük, és az a tény, hogy az ábrázolásból inkább csak a települések egymáshoz való viszonya alapítható meg, pontos elhelyezésük nem.

3.2.2. Egyéb forrásanyagok

A történelmi földrajz jelentős hazai művein kívül rendelkezésünkre állnak egyéb források is a középkori településhálózat rekonstrukciójára. Ezek közül itt csak pár jelentősebb művet emelek ki.

Engel Pál „Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről” című munkája mindenképp említést érdemlő forrás. Ez egy Open Street Map háttérén megjelenő digitális térkép, mely 3 időpillanatban, 1382-ben, 1439-ben és 1498-ban ábrázolja a középkori Magyarország településeit és területi módszerrel megjeleníti a különböző birtoktesteket. A településekhez az adatbázisban számos leíró adatot közöl. Ezek többek között: a település középkori neve; egyéb névváltozatok; a település birtokosa; annak a vármegyének a neve, amelybe a település tartozott; a település kategóriája (puszta, falu, mezőváros, kolostor, vár, város, birtok); a városok esetén a város kiváltsága és annak elnyerése; a heti piac napja; vámhelyek; kolostorok leíró adatai; esperességek. Ez az adatbázis első ránézésre tökéletesen elegendő lenne egy középkori térképmű településekkel kapcsolatos alapanyagának. Azonban fennállnak olyan problémák, melyek nem teszik lehetővé az egyedüli forrásként való felhasználását. Szerepelnek rajta olyan települések is, melyekről egyéb források bizonyosan állítják, hogy újkori keletkezésűek (pl. Miskolc mellett Újhuta, mely a 18. században keletkezett). Nem minden felvett településnél szerepel a forrás megnevezése, így a visszakövethetőség problémás. Pontatlan az elkészült térkép, a településjelek térbeli hibát mutatnak. Egyes, ma is létező települések kilométeres hibával szerepelnek a térképen. Ezért érdemes ezt az anyagot ellenőrzésnek alávetni, és nem kritika nélkül átvenni. Egyúttal a térkép 2002-es keletkezésű, ennek következtében informatikai háttere elavult. Nem felhasználóbarát, nincs keresési lehetőség benne, leginkább egy digitális hordozón lévő papírtérképként értelmezhető.

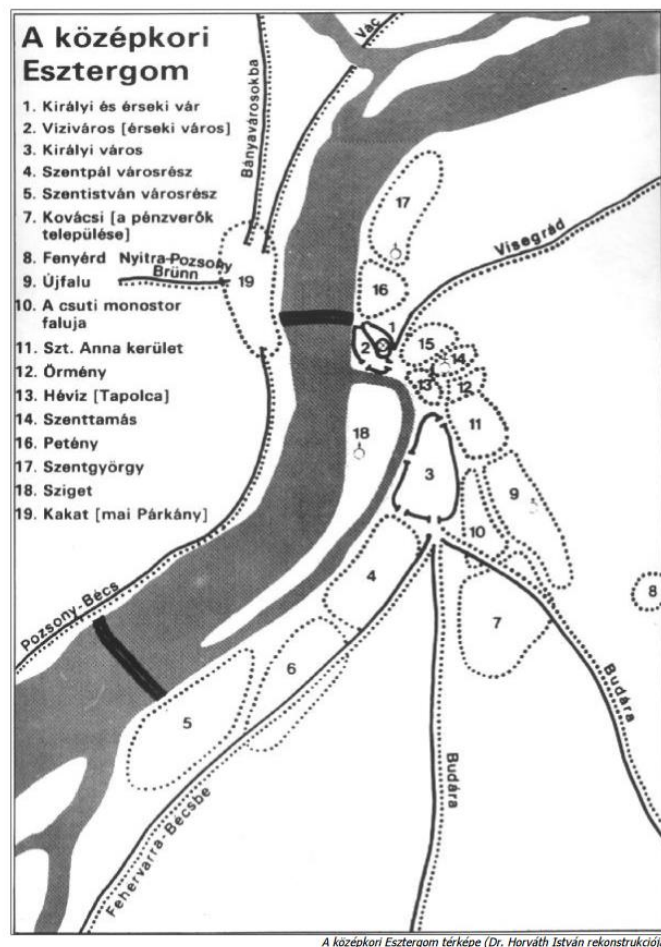
2019-ben jelent meg Timár Péter műve, a „Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára”. Ebben a műben a szerző a mai Magyarország területén a középkorban létezett összes templom, és hozzájuk kapcsolódva a települések adatbázisba foglalását végezte el. Műfaját tekintve egyházi topográfia, a települések lokalizációja szempontjából fontosságát a szerző hatalmas település-gyűjtési munkája adja. A műben szereplő 13172 címszó közül 7700 elpusztult települést jelöl. Ezen települések közül 3448 nem található meg sem Györffy György sem Csánki Dezső munkájában, így ezen települések elsődleges forrásanyagának számít Timár műve. A szócikkek tartalmazzák az elpusztult települések lokalizációját is, a településnév után zárójelben találhatóak ezek az adatok. A 6 kötetes mű ábécérendben tárgyalja a településeket, a 6. kötet egy teljes névmutató, mely megkönnyíti a műben való keresést. A középkori Magyarország esetében probléma, hogy Timár műve a trianoni országterületet vizsgálja. (Timár, 2019)

Jelentős eltérés mutatkozik, ha a Györffy György és Csánki Dezső által az okleveles adatokból kigyűjtött településanyagot összevetjük a régészeti feltárások eredményeivel. Ezek a feltárások kimutatták, hogy a középkor során a települések 2-3 kilométerre feküdtek egymástól, emiatt a valós településhálózat sokkal sűrűbb lehetett, mint amit az oklevelekből ismerünk. Ezen települések térképen való ábrázolásának komoly nehézségét jelenti az, hogy sok esetben nem tudunk településnevet csatolni hozzájuk. Ilyen feltárások publikálását szolgálta a „Magyarország régészeti topográfiája” című sorozat. Ez a legbővebb régészeti feltárásokat ismertető mű, azonban ez is csupán a mai ország egy részét dolgozta fel. A településhálózat sűrűségében fellépő különbségekre jó példa Veszprém megye területe. Itt írott forrásból közelítőleg 250 településről rendelkezünk adattal, míg különböző régészeti feltárások közel 750 középkori települést találtak a megyében.

3.3. A középkor során létezett, és azóta is létező települések adatbázisának elkészítése

Ahhoz, hogy az elkészülő térképmű tartalma a lehető legjobban megfeleljen a középkorinak, először is ki kell a mai települések közül rostálnunk azokat, amelyek a középkor óta jöttek létre. Ilyen települések főleg a magashegyi régiókban és a török által szinte teljesen elpusztított alföldi, délvidéki területeken fordulnak elő. Számos településegyesülés, egyesítés történt az elmúlt évszázadokban, egyes városok több kisebb falut is magukba olvasztottak, erre egy jó példa Esztergom, melynek mai területén a középkor során közel

tucatnyi különböző település állt, közöttük volt szabad királyi város, vár, kolostor, mezőváros és több falu is.

17. ábra: A középkori Esztergom térképe

Egy középkori térképre egyértelműen középkori névvel kell a települést felhelyezni, ezért ennek a névalaknak az adatbázisban való szerepeltetése alapkövetelmény. Sok településünk neve megmaradt középkori formájában, ilyen pl. Miskolc melynek neve csupán a helyesírás szabályainak változásai szerint módosult. Ezzel szemben számos településünk neve változott kisebb nagyobb mértékben, vagy korrelációs előtaggal bővülés (Besenyő → Ládbesenyő), vagy egyéb okok miatt, (Héce → Hejce).

Szükséges természetesen a település mai nevét is tárolnunk, az esetben, ha az adott település azóta egy másik település részévé vált, úgy értelem szerűen azt a nevet kell megadnunk. Itt a település magyar és, a mai országhatáron kívüli területek esetében, az államnyelvi névalakját is tárolnunk kell. Szinte biztosra vehető, hogy a készülő térkép és majdani webtérkép, ebből következően az adatbázis is, magyar nyelvű felhasználóknak

készül, emiatt a mai település nevét a következőképp célszerű rögzíteni: törzskönyvezett magyar név (államnyelvi névalak).

Az adatbázis leíró rekordjait a település nevét tartalmazótól kezdve a rendelkezésre álló források és a térkép célja szerint kell létrehozni. Itt példaképp egy főleg kartográfiai szempontokat figyelembe vevő, papír és webes publikációra is alkalmas térképmű háttéradatbázisának felépítése fog szerepelni. Az egyes településeknek a középkor során számos névváltozata létezhetett, így e névváltozatokat is tárolni kívánjuk az adatbázisban. Ezeket külön mezőkként tároljuk, egyrészt lehetőséget adva egyfajta kategorizálásnak közöttük, másrészt a jövőbeli webtérkép könnyebb elkészíthetősége okán. A település mai elhelyezkedését adják meg a mai közigazgatási egységet, a mai országot tároló mezők. A mai közigazgatási adatok tárolása lehetővé teszi a majdani adatbázisban az ezek szerinti lekérdezéseket. A közigazgatási egységek tárolása során a megyéknek megfelelő (NUTS-3) egységeket használunk. Ezek a középkori országterületet érintő államok esetében a következők: Szlovákia–kerület, Ukrajna–terület (Kárpátontúli terület), Románia–megye, Szerbia–körzet, Horvátország–megye, Szlovénia–történelmi régiók, Ausztria–tartomány. Ezen egységek állnak legközelebb a középkori vármegyéhez. Az adatbázisban tárolásra kerül a középkori vármegyei hovatartozás is.

településnév	vármegye	névváltozat	mai település	mai közig	mai ország
Örsúr vára	Borsod	Latorvár	Sály	Borsod- Abaúj- Zemplén megye	Magyarország
Csaholy	Szabolcs		Nyírcsaholy	Szabolcs- Szatmár- Bereg megye	Magyarország
Kertvélyes	Torna	Körtvélyes	Körtvélyes (Hrušov)	Kassai kerület	Szlovákia
Szántó	Közép- Szolnok	Nagyszántó	Szántó (Santău)	Bihar megye	Románia
Aszsonypataka	Szatmár		Nagybánya (Baia Mare)	Máramaros megye	Románia

18. ábra: A ma is létező települések adatbázisának első fele

Az adatbázis további mezői (oszlopai) a településre vonatkozó történelmi adatokat tartalmazzák. Itt most csak pár alapadat fog példaképp szerepelni, ezek a térkép célja szerint tetszés szerint bővíthetők új információk bevonásával. A jelenleg felvett történelmi adatok: a település típusa, mely a térképi kategorizálás alapját adja, a település első írásos említése és egy megjegyzés rovat. A település típusa mezőbe kerülnek a település térképi kategorizálását szolgáló címszavak, úgy, mint falu, mezőváros, szabad királyi város, vár, kolostor. Az első említések esetében szinte biztosra vehető, hogy a települések első említésük előtt is léteztek, néhány akár teljes évszázadokkal korábban is létrejöhetett, mint írásos dokumentációja, azonban az írásos említés nyújt csak olyan minden településre kiterjedő bizonyosságot, mely alapul szolgálhat egy adatbázis számára. A megjegyzés rovat tartalmazza a településsel kapcsolatos egyéb információkat, források megjelölését, várak és kolostorok esetében a nem biztos lokalizációt, stb.

településnév	település típusa	első említés	megjegyzés
Örsúr vára	vár		oklevelek nem adják meg az építés dátumát
Csaholy	falu	1213	
Kertvélyes	falu	1234	
Szántó	mezőváros	1219	1421-től mezőváros
Asszonypataka	szabad királyi város	1142	1411-től szabad királyi város

19. ábra: A ma is létező középkori települések adatbázisának második fele

3.4. A középkor során létezett, napjainkra elpusztult települések lokalizálása

3.4.1. A határnevek, mint a településnevek őrzői

A középkor során létrejött települések egy jelentős része nem érte meg napjainkat. Sok már a középkor során megszűnt, háborúk, járványok miatt elpusztult a lakossága, vagy a társadalmi fejlődés hatására került elhagyásra. A 3.2. fejezetben ismertetett forrásokból több mint 10 000 ilyen településről tudunk. Számos településről maradt fent valamilyen helyadat,

mely alapján a település egykori elhelyezkedése, eltérő pontossággal ugyan, de megállapítható.

Az egykori települések elhelyezkedésének megállapítására a legalkalmasabb források a térképek. A középkor során nem készült olyan nagy vagy közepes méretarányú térkép, mely az ország településeinek egészét vagy többségét ábrázolná. A legteljesebb településanyag az 1528-as Lázár-térképen maradt ránk, ez 1400 települést tartalmaz. Ennek a műnek 1: 1 200 000 a méretaránya, így a települések pontos helyének beazonosítására nem lehet alkalmas. (Varga, 2019)

Rengeteg hajdan volt helység neve őrződött meg a határnévanyagban. Ennek oka, hogy a település egykori helyét annak pusztulása után is a település nevével jelölte a környéken megmaradt, vagy a település pusztulása után a környező területre betelepült népesség, ezzel megőrizve a nevet az utókornak. A név az idők során gyakran kiegészült földrajzi köznévvvel, leggyakrabban a „puszta” szóval. Mindezek nyomán a határnévanyag az egykori települések lokalizálásában a legfontosabb forrásnak tekinthető. (Varga, 2019)

A határnevek lokalizációra való felhasználásakor sokféle problémával kell számolnunk. Jellemző, hogy a középkorban a latin nyelv betűkészletével feljegyzett magyar nyelvű településnév és a térképen fellelhető határnév sokszor jelentősen eltér egymástól, nehezítve ezzel az azonosítást. Ennél is komolyabban hátráltatja a határnévanyag felhasználását az azóta végbement etnikai átalakulás és annak következményei. Ilyen esetben szinte mindig történt névátvétel, de ilyenkor az adott földrajzi nevet az odaérkező népesség kisebb-nagyobb mértékben a saját nyelvére formálta. Ez lehet hangzásbeli, így írott formában nem jelentkező változás, de lehet a név egy részének vagy egészének fordítása is. Teljes névfordításkor, amennyiben az elpusztult település neve szónév volt, kérdésessé válhat az azonosíthatóság. A név eredetének feltárására leginkább akkor van esélyünk, amikor a határnévként tovább élő egykori településnév az átvevő népesség nyelvében csak helyesírási különbséggel marad fenn. (Varga, 2019)

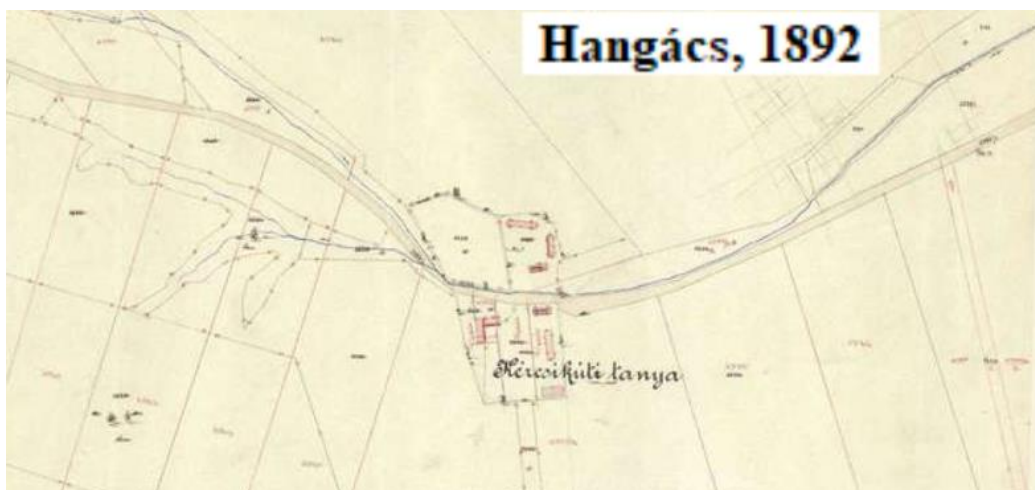
A fentebb vázolt okokból kifolyólag a középkori települések lokalizálására olyan térképművek lehetnek leginkább alkalmasak, amelyek méretarányuknál fogva jelentős határnévanyaggal rendelkeznek. A határnevek változékonysága (a legsérülékenyebb, legkönnyebben megváltozó, eltűnő földrajzi nevek) miatt a lehető legkorábbi, a középkorhoz időben legközelebb álló térképek a legalkalmasabb a vizsgálatok elvégzésére. (Varga, 2019)

Az első katonai felmérés szelvényeinek határnévanyaga meglehetősen hézagos, a főként német felmérők a magyar nyelvű határneveket gyakran elírták, ékezet nélkül használták, és a neveket sokszor nem megfelelő helyen ábrázolták. Ebből kifolyólag a második katonai felmérés sokkal jobb alapot nyújt a határnevek között megbúvó településnevek felkutatására. Ezeken a szelvényeken már több határnév található, mint az első felmérésén, helyesírásuk is megbízhatóbb, sokkal biztosabb a térbeli elhelyezkedésük is. A harmadik katonai felmérés névanyaga határnevek szempontjából a legbővebb, jelentősen több név található rajta, mint a megelőző felmérések szelvényein, ugyanakkor a szelvények készülési ideje már jócskán eltávolodik a középkortól. A harmadik katonai felmérés szelvényeinek olvashatósága főleg hegyvidékes területeken a csíkozásos domborzatábrázolás sötét tónusa miatt nehézkes lehet. (Varga, 2019)

20. ábra: Lánca falu nevét őrzi a „Lanczi völgy” a II. katonai felmérés térképein

Nagyon hasznos forrást nyújtanak a határnevek közti településnevek azonosítására a 19. században készült kataszteri felmérés lapjai. A 20. század történéseinek következtében az egész középkori országterületre nem áll rendelkezésre olyan újabb összefoglaló anyag, amely lehetővé tenné a határnevek tanulmányozását. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak nagy méretarányú térképezése különböző szinten és méretarányban folyt, ráadásul sokhelyütt ideológiai okokból a magyar földrajzi névanyagot államnyelvi alakokkal cserélték fel. A mai Magyarország területére jelentős mennyiségű határnév található a polgári topográfiai térképek 1:10 000 méretarányú szelvényein és a különböző kataszteri térképeken, így ezek is tartalmazznak egykori települések helyét rejtő neveket. (Varga, 2019)

21. ábra: Az egykori Kécs falu településneve a Hangács határában lévő Kércskúti tanya nevében él tovább.
(Habsburg kataszteri felmérés)

3.4.2. A lokalizálhatóság alapján történő kategorizálás

Az elpusztult településeket lokalizálhatóságuk alapján 3 csoportba sorolhatjuk, lehetnek biztosan lokalizálhatók; nem biztosan lokalizálhatók; és nem lokalizálhatók. A kategóriák közötti átmeneteknek nincs abszolút, egyértelmű meghatározása, a következőkben egy lehetséges kategorizálási rendszer kerül bemutatásra.

A biztosan lokalizálható csoportba soroljuk az összes olyan települést, amely ma is élő településrész, külterületi lakott hely vagy valamilyen megmaradt építmény, régészeti lelet alapján egy adott (ismert) földrajzi helyhez köthető. Esetleg a források alapján, a határnévanyagból egyértelműen azonosítható, a terepen néhány négyzetkilométeres területen lehatárolható az egykori elhelyezkedése. Ilyen esetekben egy közepes méretarányú térképen a település lokalizációjában lévő lehetséges hiba szabad szemmel nem észrevehető. (Varga, 2019)

A nem biztosan lokalizálható települések csoportját alapvetően két típus alkotja. Ide tartoznak azon települések, melyeket a fennmaradt források alapján nem tudunk egy néhány tíz négyzetkilométernél kisebb területnél pontosabban lokalizálni. Itt olyan esetekre kell gondolni, amikor csak annyit tudunk az adott településről, hogy két falu között, vagy egy patak felső folyásánál feküdt. A másik típus azon települések köre, melyek ugyan pontosabban lokalizálhatók, de a forrásunkban nem vagyunk biztosak. Jellemző esete ennek, amikor egy idegen nyelven megőrződött településnevet sejtünk a határnévünkben, de ezt az intuíción kívül máshogy nem tudjuk bizonyítani. Az ebbe a csoportba sorolt települések egy közepes méretarányú térképen a térképi jeltől pár centiméteren belül kellett, hogy

elhelyezkedjenek, így ábrázolásuk mindenképp szükségszerű, ha egy helyes képet akarunk létrehozni az egykori településhálózatról. (Varga, 2019)

A nem lokalizálható települések csoportja első olvasásra elég önellentmondó. Létjogosultságát az adja, hogy bár az ide sorolt településeket nem tudjuk a terepen csak közelítőleg elhelyezni (sokszor csak azt tudjuk, hogy a vármegye mely részében, mely települések közelében feküdt az adott település), azonban a térképen való szerepeltetése a névnek számos előnnyel jár. A településnév térképre való vitelével megőrizzük az adott nevet, továbbá a megye egykori településhálózatáról pontosabb képet hozunk létre, hiszen az adott megye településhálózatából nem hiányoznak olyan elemek melyek létezéséről tudunk. Itt meg kell jegyezni, hogy amennyiben egy település azonosítása a megye területén belül pontosabban nem határozható meg, úgy a település lokalizálása lehetetlen, és az ilyen településeket a térképen szerepeltetni hiba. A térképszerkesztőnek és az adatbázis készítőjének is mérlegelnie kell minden ilyen település esetében, és eldöntenie, hogy az adott település szerepeltetése inkább előnyös vagy inkább hátrányos (bizonytalansága már az egész mű hitelességét rontja) a térképmű számára. (Varga, 2019)

Egy a középkori településhálózatot bemutató jelkulcs esetén célszerű az elpusztult településeket a fent bemutatott 3 kategóriába szervezni, és ezek alapján a térképre felvenni. Egy átlagos felhasználó számára több információval bír a település lokalizálhatósága, mint az, hogy ez a település esetleg mezőváros volt-e a középkorban vagy falu. Az ilyen információkat egy papír térkép esetén a településjellel, esetleg a névrajzzal szemléltethetjük (Ha a mezővárosokat más betűjellemzőkkel írjuk meg, mint a falvakat, és ezt kiterjesztjük az elpusztult településekre is). Célszerű ennek a három kategóriának és az el nem pusztult települések jelkulcsának megteremtési az összeköttetését, mindkettőt azonos vezérforma szerint készíteni. Definíció szerint: a vezérforma elv az azonos fogalmi csoportokba tartozó tárgyak, jelenségek azonos mértani idomba foglalt, vagy azonos vonalvezetésű jel ábrázolásával való megoldása.

22. ábra: Nem biztosan lokalizálható mezőváros ábrázolása, első esetben a nem biztosan lokalizálható település jelével, második esetben a mezőváros jel halványabb változatával

Célszerű, ha a biztosan lokalizálható település és a falu jele adja meg az összeköttetést a két kategorizálási módszer között. Az elpusztult települések túlnyomó többsége falu volt, továbbá ha a településhálózat középkori állapotának bemutatása a célunk, akkor figyelmen kívül is hagyhatjuk, hogy melyik falu pusztult el és melyik élte meg napjainkat. A lokalizálásban való bizonytalanságot célszerű a jelek kidolgozásában és a településnévben is kifejezésre juttatnunk. A nem biztos kategóriát célszerű kevésbé hangsúlyos jellel ábrázolnunk, és fekete helyett szürke árnyalatú településnévvel. A nem kategória esetében mindenképpen rendhagyó megoldás alkalmazása válik szükségessé. Ha használunk településjelet, úgy annak szinte bele kell olvadnia a háttérbe, ezzel kifejezve a bizonytalanságot, a településnévnek szintén egy világosabb árnyalatot célszerű választani. Helyes megoldás lehet az is, ha egyáltalán nem használunk településjelet, a település elhelyezkedését a településnévvel szemléltetjük, melyet kissé szórva írunk meg, ezzel is szemléltetve azt, hogy a település pontos helyzetének meghatározása nem lehetséges. A településnév felületi névként való használata, a névvel jelezve az egész területet, ahol a település feketett, egy közepes méretarányú térkép esetében nem megoldható, hiszen így a térképet több tucat településnév futná keresztül-kasul be, az olvashatóságot és értelmezhetőséget szinte teljesen ellehetetlenítve. Minden esetben jeleznünk kell a jelkulcshoz kapcsolódó magyarázó leírásban ennek a kategóriának a jelentését, hiszen az olvasótól nem várható el, hogy csupán a jelkulcsból képes legyen ezt a fogalmat feloldani.

- ⊗ *Nem lokalizálható helység*
- ⊗ *Nem biztosan lokalizálható helység*
- Biztosan lokalizálható helység
- Falu
- ◇ **Mezőváros**
- ◆ **SZABAD KIRÁLYI VÁROS**

23. ábra: Példa az elpusztult települések- és a település jogállási kategóriáinak egyesítésére

- ⊗ *Nem lokalizálható falu*
- Nem lokalizálható falu*

24. ábra: Példák a nem lokalizálható települések térképes megjelenítésre

3.5. Az elpusztult középkori települések adatbázisa

A térképes anyagról és írott forrásokból sikerrel lokalizált települések adatbázisba rendezését hasonló elvek szerint kell végrehajtánunk, mint a középkori, máig élő településekét. A 3.3. fejezetben ismertetett mezőkre itt is szükség lesz, tartalmuk szinte minden esetben meg fog egyezni a már bemutatottakéval. Az egyetlen eltérés a jelenlegi település tárolásakor fog jelentkezni. Itt elsődlegesen azt a települést kell szerepeltetnünk melynek határában fekszik a lokalizált településünk.

A névváltozatok esetén azt érdemes elsődleges névként használni és így egy papírtérképi reprezentációban a térképre vinni, amelyikről a legtöbb forrás szól, vagy amely a legelfogadottabb településnév a történészek között. Itt ki kell emelni, hogy Csánki Dezső és Györffy György műveiben szereplő településnevek sok esetben nem felelnek meg a mai helyesírás szabályainak, így ezeket csak modernizálás, a mostani szabályok szerint való átírás után lehet felhasználni. Az Engel Pál és Timár Péter által készített munkákban a mai helyesírásnak megfelelő névalakok szerepelnek, így ezek elsődleges névként való használata a megfelelő megoldás. Ez esetben célszerű a régebbi művekben szereplő, kismértékben eltérő neveket névváltozatként feltüntetni, pl. Heves megyében fekvő elpusztult település, Engel Pál szerint Cinér, Györffy György művében Cinér (Szinér), Csánki Dezső munkájában Szinyértelke. Ebben az esetben célszerű a Cinért használni a település neveként, és névváltozatként felvenni a Szinért és Szinyértelket.

Településnév	Vármegye	Mai település	1. névváltozat	2. névváltozat	3. névváltozat
Kécs	Borsod	Hangács	Kércs	Kendkércs	Kondkércs
Lánc	Borsod	Edelény	Lánci		
Cinér	Heves	Adács	Szinér	Szinyértelke	
Emberesd	Heves	Mátraballa			
Mohos	Szabolcs	Kállósemjén	Mohostelek	Mohostó	
Újfalu	Bereg	Zsukó (Жуково)			

25. ábra: Az elpusztult települések névváltozatainak táblázatrésze

Új mezőként fog szerepelni a táblázatban a lokalizálás pontosságát leíró és a lokalizálás forrásait tartalmazó. A pontosságot a 3.4. fejezetben ismertetett három kategória szerint érdemes megadni. További új mezőt (mezőket) fog a lokalizálás alapanyagainak tárolása igényelni, ezek szerepeltetése mindenképp szükséges, hiszen ezzel válik az adatbázis ellenőrizhetővé, a benne lévő települések elhelyezése bizonyítottá. A lokalizálás forrásanyagai között egyrészt szerepeltetnünk kell a leíró lokalizálás forrását, másrészt azt, hogy milyen térképművön leltük fel földrajzi névként a település nevét, és milyen formában volt megtalálható ott. Erre a Heves megyében fekvő egykori Emberesd falut hozom példának: a falut Csánki, Györffy és Engel is említi, A második katonai felmérés 1:28 800-as térképein „Emberestként”, harmadik katonai felmérés 1:25 000 szelvényein „Emberest-völgyként”, és a 19. századi kataszteri térképeken, mint „Emberesd Délhegy” maradt fenn a neve a határnévanyagban.

Településnév	Leíró forrás	Térképes forrás	Lokalizálás pontossága
Kécs	Györffy György, Csánki Dezső	Habsburg kataszteri térkép	Biztosan lokalizálható
Lánc	Györffy György, Csánki Dezső	II. katonai felmérés 1: 28 800 méretarányú szelvénye	Biztosan lokalizálható
Cinér	Györffy György, Csánki Dezső	III. katonai felmérés 1: 25 000 méretarányú szelvénye	Nem biztosan lokalizálható
Emberesd	Györffy György, Csánki Dezső	Habsburg kataszteri térkép	Biztosan lokalizálható
Mohos	Csánki Dezső	Habsburg kataszteri térkép	Nem biztosan lokalizálható
Újfalu	Csánki Dezső		Nem lokalizálható

26. ábra: Az elpusztult települések lokalizációval kapcsolatos adatokat tartalmazó táblázatrésze

Összegzés

A középkori Magyar Királyság teljes területéről ugyan nem rendelkezünk településadatokkal, mégis az elérhető források mennyisége elegendő egy, az egykori országot, és annak településeit bemutató térképmű megalkotásához. Ez a térképmű ugyan teljes nem lehet, de mégis ad egy, a mainál teljesebb és helyesebb képet a középkor közel 500 évéről, és az ebben az időszakban lezajlott események háttéréről. Egy ilyen térkép elkészítése hatalmas és rendkívül összetett feladat, óriási mennyiségű forrásanyag feldolgozását igényli. Több tízezer település anyagát kell elemezni hozzá, és ezeket értelmezni, majd a településeket térben elhelyezni.

A dolgozatomban bemutatott alapvetések segítséget nyújtanak egy ilyen munka elvégzése során. A kor követelményeit szem előtt tartva kell egy ilyen feladatot végrehajtani, melyet gondos előkészítésnek kell megelőznie. A háttéradatbázist a lehető legtöbb adattal érdemes elkészíteni, ezek az elkészült térképmű felhasználhatóságát növelik. A bemutatott mezők elengedhetetlenek egy a középkori településhálózatot ábrázolni kívánó adatbázis számára. A példaként szereplő jelkulcsok segítségével a szerkesztőnek lehetősége van a településhálózat részleteinek bemutatására.

Összességében megállapítható, hogy rendelkezésünkre áll a technológiai háttér és a forrásanyag egy nagyszabású térképmű elkészítéséhez, mely nemcsak reprezentálná országunk történetének több mint 500 évét, de számos tudományos munka kiindulási alapjává válhatna.

Hivatkozások

Irodalmi források

Bertényi Iván–Gyapay Gábor: Magyarország rövid története, Maecenas könyvkiadó, Budapest, 1992

Csukovits Enikő–Lengyel Tünde: Bátfától Pozsonyig, városok a 13-17.században, MTA történelemtudományi intézete, Budapest, 2005

Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301-1526, Osiris kiadó, 1998

Faragó Imre: Helységnévrégészet 1. , Frig kiadó, Budapest, 2017

Faragó Imre–Gercsák Gábor–Horváth Ildikó–Klinghammer István–Kovács Béla–Pápay Gyula–Szekerka József, szerkesztette: Klinghammer István, Térképészet és Geoinformatika I., ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010

Fügedi Erik: A középkori Magyarország történelmi demográfiája, KSH népességkutató intézet, 1992

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Akadémiai kiadó, Budapest , 1987

Kertész Zsófia: Kolostorok, monostorok nevei Magyarországon a korai ómagyar korban, Szakdolgozat, Debrecen, 2011

Dr. Klinghammer István–Dr. Papp-Váry Árpád: Tematikus Kartográfia, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985

Kristó Gyula: Magyarország Története 895-1301, Osiris kiadó, Budapest, 1998

Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Akadémia kiadó, Budapest, 1971

Szabóky Zsolt: A Kárpát-medence várai, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1996

Tímár Péter: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára, Szeged, 2019

Varga Csaba Gergely: A középkori Magyarország településhálózatának térképes dokumentumai, Geodézia és Kartográfia 2019/2, pp. 20-22

Werbőczy István: Hármaskönyv Tripartitum, Téka könyvkiadó, Budapest, 1990

Internetes hivatkozások

[1]: <http://augusztus20.kormany.hu/tortenelmi-hatter>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[2]: <https://www.magyarkurir.hu/hirek/szent-laszlo-kiraly>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[3]:<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/a-magyarsag-tortenete-520/istvan-utodai-56E/konyves-kalman-57F/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[4]: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1196_aprilis_23_iii_bela_kiraly_halala/

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[5]: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/010/pc001016.html>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[6]:http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1222_aprilis_24_ii_andras_kiadja_az_aranybull_at_fehervaron

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[7]: <http://tortenelemcikkek.hu/node/470>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[8]: <http://tortenelemcikkek.hu/node/195>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[9]: https://tortenelemtanulas.blog.hu/2016/01/24/a_tatarjaras

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[10]: <https://cultura.hu/aktualis/635-eve-halt-meg-i-nagy-lajos/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[11]: <https://honvedelem.hu/cikk/a-nikapolyi-csata-1396-szeptember-28/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[12]: <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400259.htm>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[13]: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0009/694.html>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[14]: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/10-a-hunyadiak-kora-hunyadi-janos-14371456-18E1/vi-hunyadi-janos-hadjaratai-i-ulaszlo-halalaig-1441-tol-1444-ig-199E/4-a-varnai-hadjarat-1444-ben-1A11/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[15]: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNemzetTortenete-a-magyar-nemzet-tortenete-9A23/szilagyi-sandor-a-magyar-nemzet-tortenete-21F2/a-hunyadiak-es-a-jagellok-kora-14401526-irta-fraknoi-vilmos-3BB7/masodik-konyv-hunyadi-janos-es-v-laszlo-3CC5/viii-fejezet-hunyadi-laszlo-kivegezetese-v-laszlo-halala-3EA7/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[16]: <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

A HUNYADIAK ÉS A JAGELLÓK KORA (1440–1526) HARMADIK KÖNYV • HUNYADI MÁTYÁS KIRÁLY,
VII. FEJEZET. Mátyás hadserege és diplomatiája.

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[17]: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/07%20KUBINYI.pdf>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[18]: http://mercator.elte.hu/~farago/sokretu_terkepeszet/ST_IV_mesterseges_sikrajzi_elemek_abrazolasa_04_kozigazgatasi_hatarok_2014.pdf?fbclid=IwAR0OiSCOrnAKtxulG8IC1xd66VElmmTrV7a9yRiNAEuW800D3gfX2EV4Oo

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[19]: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0006/0002/0004-30a.html>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[20]: http://epa.oszk.hu/02100/02120/00019/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_19_039.pdf

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[21]: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyarország-foldje-1D58/ember-es-kornyezete-3032/torteneti-foldrajz-izsak-eva-3050/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[22]: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarország-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/i-kotet-3/a-mu-tortenete-B/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

[23]: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyarország-foldje-1D58/ember-es-kornyezete-3032/torteneti-foldrajz-izsak-eva-3050/gyorffy-gyorgy-az-arpad-kor-torteneti-foldrajza-3059/>

utolsó elérés: 2019. 12. 15.

Ábrajegyzék

1. ábra: A Kárpát-medence földrajzi viszonyai a középkor elején, forrás: Történelmi világtlasz, Cartografia kft., Budapest, 2005. pp. 108
2. ábra: Magyarország a 10-11. században, forrás: Faragó Imre
3. ábra: Magyarország városai és kiváltságos területei az Árpád-kor végén, készült: Történelmi világtlasz, Cartografia kft., Budapest, 2005. pp. 109 alaján
4. ábra: Nagy Lajos állama a Kárpát-térségben, forrás: Faragó Imre
6. ábra: A magyar koronához hosszabb-rövidebb ideig tartozó országok, készült: Történelmi világtlasz, Cartografia kft., Budapest, 2005. pp. 108-114 alapján
7. ábra: A felső Hernád-völgy települései a 10. században, Forrás: Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Akadémia kiadó, Budapest 1971, pp. 37
8. ábra:: Az I. katonai felvétel szelvényein rétközi települések az árterület száraz foltjain helyezkednek el. Forrás: Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Akadémia kiadó, Budapest 1971, pp. 28
9. ábra: Szatmár vármegye településhálózatának létrejötte, forrás: Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Akadémia kiadó, Budapest 1971, pp. 39
10. ábra: A középkor során elpusztult települések Szatmár vármegyében, forrás: Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Akadémia kiadó, Budapest 1971, pp. 86
17. ábra: A középkori Esztergom térképe, forrás: A középkori Esztergom térképe (Dr. Horváth István rekonstrukciója)

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Faragó Imre tanár úrnak, A sok tanácsért és ötletért, mellyel ennek a diplomamunkának az elkészültét lehetővé tette.

Köszönettel tartozom barátaimnak, akik fáradhatatlanul ellenőrizték a munkámat, ezzel segítve elkészültét.

Végül szeretném megköszönni családomnak a hosszú évek támogatását.

Mellékletek

Diplomamunkámhoz mellékelt CD tartalmazza a dolgozatomat PDF formátumban.

DIPLOMAMUNKA LEADÁSI és EREDETISÉG NYILATKOZAT

Alulírott Varga Csaba Gergely

Neptun-kód: Z188ZL

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Karának, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékén „Középkori települési adatok rekonstruálása kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel” című diplomamunkámat a mai napon leadtam.

Témavezetőm neve: Faragó Imre

CD-t / DVD-t mellékelek *(aláhúzendő)*: igen nem

Büntetőjogi és fegyelmi felelősségem tudatában nyilatkozom, hogy jelen szakdolgozatom/diplomamunkám saját, önálló szellemi termékem; az abban hivatkozott szakirodalom felhasználása a szerzői jogok általános szabályainak megfelelően történt.

Tudomásul veszem, hogy szakdolgozat/diplomamunka esetén plágiumnak számít:

- szószerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése.

A témavezető által benyújtásra elfogadott szakdolgozat PDF formátumban való elektronikus publikálásához a tanszéki honlapon

HOZZÁJÁRULOK

NEM JÁRULOK HOZZÁ

Budapest, 2019. december 15.

.....
hallgató aláírása